

*MOBLES E SEMOVENTS. ANIMALS, ESTRIS AGRÍCOLES I
REUTILITZACIÓ AL CAMP VALENCIÀ TARDOMEDIEVAL**

*MOBLES E SEMOVENTS. ANIMALS, AGRICULTURAL IMPLEMENTS
AND REUSE IN THE LATE MEDIEVAL VALENCIAN COUNTRYSIDE*

ANTONI FURIÓ
Universitat de València
<https://orcid.org/0000-0003-3828-5649>

Resum: En l'article s'estudia la dotació d'animals i d'utillatge agrícola entre els propietaris de terres i particularment els pagesos al País Valencià en la baixa edat mitjana, així com la renovació i reaprofitament dels primers al llarg de la seva vida útil i el reciclatge dels segons. L'estudi es basa en documentació judicial i notarial, fonamentalment en vendes ordenades per la cort i en inventaris *post mortem* i almonedes. En el cas de les bèsties de treball, s'analitzen els tipus d'animals, els preus, les característiques físiques, la salut i altres elements que intervenen en el preu, la vida útil i la freqüència amb què eren renovats en les explotacions agràries. Quant a l'utillatge, s'examina l'àmplia diversitat d'eines agrícoles, des de l'arada a l'aixada i la corbella, els seus materials de construcció, els seus preus, la seva circulació en el mercat de segona mà i el seu reciclatge i reutilització.

Paraules clau: animals de treball; eines agrícoles; cavalls; bous; arada; almonedes; mercat de segona mà.

Abstract: The article studies the provision of animals and agricultural tools among landowners and particularly peasants in the Valencian Country in the late Middle Ages, as well as the renewal and reuse of the former throughout their useful life and the recycling of the latter. The study is based on judicial and notarial documentation, mainly on sales ordered by the court and on *postmortem* inventories and auctions. In the case of work beasts, the types of animals, prices, physical characteristics, health, and other elements that intervene in the price, useful life and frequency with which they are renewed on farms are analysed. As for tools, it examines the wide variety of agricultural implements, from the plough to the hoe and the sickle, their construction materials, their prices, their circulation on the second-hand market and their recycling and reuse.

Keywords: draught animals; agricultural implements; horses; oxen; plough; auctions; second-hand market.

SUMARI

1. Les vendes judicials, motor del mercat de segona mà.– 2. Els animals de treball: tipus, preus i vida útil.– 3. L'instrumental agrícola.– 4. Bibliografia citada.

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte “¿Crecimiento sin desarrollo? Distribución de la riqueza, movilidad social y acción política en la Europa mediterránea (siglos XIII-XV)”, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación (PGC2018-099275-BI00).

Citation / Cómo citar este artículo: Furió Antoni (2022), Mobles e semovents. *Animals, estris agrícoles i reutilització al camp valencià tardomedieval*, “Anuario de Estudios Medievales” 52/1, pp. 99-147. <https://doi.org/10.3989/aem.2022.52.1.05>

Copyright: © 2022 CSIC. Este es un artículo de acceso abierto distribuido bajo los términos de la licencia de uso y distribución Creative Commons Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0).

En la seva excel·lent tesi sobre la crisi del feudalisme, un dels millors llibres d'història de la segona meitat del segle XX, l'historiador francès Guy Bois afirmava que la principal distinció que trobem entre els pagesos en els últims segles de l'edat mitjana és la que separava els *laboureurs*, és a dir, els llauradors, dels *manouvriers*, els bracers o jornalers¹. Ja no es tractava, com abans, d'una distinció jurídica, entre lliures i serfs, sinó tècnica, socioprofessional. Mentre que el llaurador disposa d'una arada i del tir corresponent, el bracer, per a treballar la terra, no té més que la força dels seus braços. En sentit estricte, la diferenciació, doncs, resulta de la naturalesa dels instruments de producció implementats. En tot cas, reconeix Bois, dels dos elements, l'arada i el tir, el més important és el segon, la força de tracció animal. I mentre que la possessió de dos o tres porcs, d'algunes ovelles, d'una vaca i el seu vedell està pràcticament a l'abast de qualsevol petit pagès, alimentar dos ases tot l'any és tota una altra cosa i suposa un cert nivell econòmic. Per a confirmar la seva apreciació, Bois utilitza les mateixes fonts documentals que farà servir jo en aquest treball, els inventaris *post mortem*, que corroboren, en efecte, que els llauradors posseeixen arades i animals de tir, i els bracers no². Els uns i els altres són pagesos, són treballadors, que es distingeixen només per la possessió de certs instruments de producció i, com a conseqüència, d'edificis d'explotació (l'estable) al costat de la casa d'habitació. Dit en altres termes, l'existència al si del camperolat de dues capes socials distintes és l'expressió d'una divisió tècnica del treball. En conclusió, sosté Bois, el camperolat constitueix certament una classe, en l'accepció econòmica del terme, perquè està constituït per petits productors que posseeixen els seus mitjans de producció i estan sotmesos a un mateix tipus d'exacció. Aquesta classe, però, està travessada per la frontera econòmica que separa els llauradors dels jornalers. Una diferenciació fundada sobre una divisió del treball original, lligada ella mateixa a un estat de l'utilatge i de les tècniques³.

Durant un temps he cregut jo també en aquesta explicació clara i potent, vigorosa, fonamentada en una dualitat bàsica, elemental: els llauradors posseïen arades i animals, que eren cars i costosos de mantenir, i els jornalers no. Però la freqüentació dels inventaris i, més encara, de les *almonedes* o subhastes que seguien molt sovint, en les quals es posava preu als objectes

¹ Bois 1976, p. 164.

² “Dans quelle mesure la réalité sociale est-elle conforme à cette vision dualiste? La possession d'un train de culture était-elle le seul facteur de différenciation des deux groupes? Il faut, pour répondre à ces questions, pénétrer plus avant dans l'intimité paysanne, à l'aide des seules sources disponibles: les inventaires après décès”. *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 170.

venuts⁴, em va fer veure que un mateix animal era valorat de manera molt distinta segons l'edat, el sexe i la condició física, i que el mateix passava amb les arades, els jous i les altres eines agrícoles. Una arada nova, acabada de fer, podia ser molt cara, mentre que una altra, vella i usada, podia ser molt més barata. El temps i l'ús depreciaven les condicions i, amb elles, el valor dels animals i les coses. I si algun pagès no podia permetre's adquirir una mula jove o una arada nova, sí que podia comprar-la vella o usada, respectivament. Podia adquirir-la de segona mà. El reciclatge i la reutilització, propis de les societats preindustrials, no eren aleshores una opció, com pot ser-ho avui, sinó ben sovint una necessitat. En el cas de l'arada i d'altres instruments agrícoles, com també en el de rossins, haques, mules i altres animals de tir, constituïa l'única manera de poder accedir-hi per part d'amplies capes de la pagesia, especialment les més desfavorides, que no s'haurien pogut permetre un objecte nou, acabat de fabricar, o una bèstia jove, en plenes facultats. La "vida de les coses" –i dels animals– podia allargar-se així indefinidament –en el cas de les bèsties no tant, només fins que l'animal ja no pogués més i fos sacrificat i consumit, que no deixava de ser un últim aprofitament–, ni que fos canviant-ne algunes de les peces per tal que continuàs sent útil. Utilitat i bon preu: heus ací les dues principals qualitats d'aquests objectes usats sobre les quals es fonamentava un molt actiu mercat de segona mà, que afectava tota mena de productes i també pràcticament tots els grups socials.

Tanmateix, tot i que els estudis publicats en els últims anys han anat ressaltant la importància i la centralitat d'aquest mercat de segona mà al si de l'economia medieval, en lubricar la circulació dels objectes i permetre'n l'accés a àmplies capes socials, la veritat és que encara en sabem molt poc, tant sobre els seus espais al camp i a la ciutat com sobre la seva gènesi i desenvolupament, que cal vincular molt probablement amb els progressos de la comercialització i el retrocés de l'autoconsum i l'economia de subsistència. En les ciutats del nord d'Itàlia i del sud de França, a Venècia, Florència, Bolonya i Tolosa, el mercat de segona mà i els mercaders especialitzats en aquest tipus de comerç apareixen documentats des dels anys trenta del segle XIII⁵. En realitat, la seva presència està atestada també, ja des dels segles XIII i XIV a París –on els mercaders de segona mà eren un dels 101 oficis que operaven a la capital francesa–, Londres i a moltes ciutats dels Països Baixos (Bruges, on el gremi corresponent es va fundar el 1297; Gant, 1302; Utrecht,

⁴ Sobre els inventaris *post mortem*, en particular en el món rural, vegeu per a la Corona d'Aragó, Vinyoles 2001; Barceló, Coll 2015; Barceló, Cassanyes 2017; Almenar 2017; Moreno 2018. Vegeu també, per a altres espais geogràfics, Mazzi, Raveggi 1983; Malanima 1990; Eiroa 2006; Ferrand 2016.

⁵ Staples 2015.

1347; Lovaina, 1360; i Dordrecht, 1367)⁶. En el cas de València, tant de la ciutat com de la resta de poblacions del regne, urbanes i rurals, el comerç de segona mà apareix testimoniat igualment des de mitjan segle XIII, és a dir, des de la mateixa conquesta i colonització del regne, quan aquest encara s'estava organitzant en tots els aspectes, incloent-hi la comercialització a través de mercats, fires, mercaders, corredors i notaris. I ho està a través d'un tipus particular d'acte jurídic com són les vendes judicials, és a dir, les vendes o subhastes ordenades pels tribunals, a instància dels creditors, en cas d'impagament d'un deute. Quan el deutor era incapaç de restituir la suma deguda, els seus béns –en primer lloc, els mobles, però també els immobles, si calia– eren embargats pels oficials judicials i –de no haver-hi un acord privat, extrajudicial, amb el creditor– finalment venuts en subhasta pública.

1. LES VENDES JUDICIALS, MOTOR DEL MERCAT DE SEGONA MÀ

El jutge encarregat de perseguir la morositat i la insolvència era el justícia, i ja en els registres conservats de la segona meitat del segle XIII –corresponents als anys 1263-1265 per a Alcoi, 1269-1295 per a Cocentaina i des de 1280 per a la ciutat de València– trobem les primeres referències a vendes judicials, generalment en forma d'almoneda o encant públic⁷. Vegem-ne dos exemples que ens il·luminen tant sobre les raons del deute com sobre els béns que eren posats a la venda per tal de restituir-lo. El 5 de gener de 1275, el justícia de Cocentaina, a instància de Pere Vidal, que es queixava que Gómez de Sòria no li havia pagat els 37 cafissos (74 hl) d'ordi que li devia, en no trobar béns mobles del deutor suficients per a liquidar el deute, posà en venda, a proposta del deutor i amb voluntat del creditor, 9 fanecades (0,75 ha) de terra de regadiu, que serien pregonades i subhastades pel corredor de la cort en un termini de trenta dies. En aquest cas, la propietat embargada i venuda judicialment era un tros de terra, però en altres podia tractar-se de la collita. Aquell mateix any, Bernat de Llobaner acusava Bartomeu Sabater de no haver-li pagat els 14 cafissos (28 hl) de forment que li devia, però el deutor *no avia neguns béns mobles* llevat dels seus instruments de treball –*treytz los vexels e los arreus de son mester*– i de les reserves alimentàries per al propi consum –*treyt III kafissos de forment los quals ten per a sa vianda*–; per la qual cosa, el creditor demanava al justícia que embargàs els tres cafissos de forment i també la verema que es colliria en les vinyes del deutor⁸.

⁶ Stabel, Stobart, Van Damme 2006; Deceulaer 2008; Staples 2015, p. 298.

⁷ Diéguez, Ferragut 2011; Torró 2009; Guinot, Diéguez, Ferragut 2008; Gregori, García Marsilla, Pujades 2008; Silvestre 2008.

⁸ *Ibidem*, pp. 131-132 i 208-209, docs. 23 i 265.

Quadre 1. Vendes judicials per deutes en el segle XIII

LLOC I ANY	MOBLES/ EINES	ROBA	ARMES	ANIMALS	CULTIUS	CASES	TERRES	MIXT	TOTAL
Alcoi, 1264						6	11	2	19
Cocentaina, 1269-1295	26	12	5	5	14	6	24		113
València, 1282-1287	59	294	47	34	10	175	152	53*	815

Font: Furió 2021, p. 198.

*Aquests 53 casos corresponen a 38 vendes de deutes i censos, 6 d'esclaus i 9 de naturalesa genèrica.

Molts dels béns posats a la venda pels oficials judicials eren immobles, com podem veure en el quadre 1, però també hi trobem de tant en tant alguns mobles, com ara armes (ballestes, llances, etc.), copes d'argent, animals i collites. Tots aquests béns, que en alguns casos havien fet de penyora de les operacions de crèdit que havien donat lloc al deute i, en altres, havien estat assignats pel mateix deutor, eren “correguts”, és a dir, anunciats i subhastats per corredors, que cobraven un salari estipulat legalment per aquesta intermediació⁹. Normalment, entre els béns mobles embargats als deutors figuraven en primer lloc la roba de casa, els estris de cuina i els instruments de treball. Al moro Abdurahmen, de Cocentaina, li van ser confiscats, els dies 7 i 8 de gener de 1269, tant a casa seva com al seu obrador, ben segurament de ferrer o de mestre d'aixa a jutjar per les eines, els béns següents:

Primerament II almatraques [matalassos], e II plumaços, e I travesero e I cobertor viello, e II llençuelos, e V cabçales de pluma, e V màrfegues de palla, e I lençuelo, e I^a litera, e I^a balesta, e I alcedre (p. 27, doc. 14) i I^a encluse [enclusa?]. Ítem, V malos, II claveras. Ítem, VIII tenaças grandes e unes tenaças de ferrar. Ítem, una rella. Ítem, una barra de ferro. Ítem, I martiello. Ítem, un cuytiello de ferrar e I^a fuella per asierra. Ítem, unes manxas. Ítem, IIII... cordetas. Ítem, I^a exadera e I^a mola d'esmolar. Ítem, I^a bicòrnia [enclusa molt petita que empen els ferrers]. Ítem, X pares de ferraduras de asno. Ítem, IIII pares de ferraduras de cavallo.

⁹ Aquest cost d'intermediació era de 2 diners per lliura (un 0,83 %), com es desprèn de la reclamació que va fer un deutor, Ponç Guillem, el 7 de gener de 1275, contra Ramon Canet, el corredor que havia venut els seus béns, perquè li havia cobrat 7 sous, quan “negun corredor no deja aver per son salari sinó II diners per liura”, per la qual cosa exigia que li fos retornat “lo sobreplús”. *Ibidem*, p. 127, doc. 13.

Bàsicament, doncs, la roba de llit i els instruments de treball¹⁰. El registre de la cort del justícia de Cocentaina està ple d'objectes, així com de tota mena d'animals de tir i de transport (rossins, muls, mules, ases, someres, pollins, bous...), que van ser pregonats i venuts judicialment per tal de satisfer la quantitat deguda al creditor.

Els registres judicials de la ciutat de València de l'últim quart del segle XIII mostren un panorama prou similar, però amb una major presència de béns mobles, sobretot de roba i de mobiliari domèstic i, en menor mesura, d'armes i animals. El paper clau, central, en aquesta mena d'operacions, tant a València com a Alcoi i Cocentaina, recau en el corredor, que “corre” els objectes i els ven al millor postor. No es tracta, doncs, d'una subhasta única, efectuada en un dia i un lloc precisos, sinó de l'acció del corredor en un temps determinat –10 dies en el cas dels béns mobles i 30 en el dels immobles–, durant el qual busca el millor preu possible. I, si no troba un preu bo o just, el jutge decideix que els béns siguin estimats per experts, sobretot quan es tracta de terres i cases¹¹. Per altra part, tot i que no tan abundants com les relatives als béns immobles, la roba i el mobiliari, en els registres judicials trobem nombroses referències a eines agrícoles, sobretot les més grans (com ara un cup per a calcigar el raïm i fer vi) i a animals de tir o de transport. Entre aquests últims, el quadre següent mostra el tipus de bèstia embargada i el preu pel qual es va vendre.

Quadre 2. Preu dels animals venuts judicialment. València, 1280-1299

ANIMAL	PREU (EN SOUS)
ase	18
somera	3 (+1 diner)
somera i pollí	44
rossí	20 / 60 / 60 / 120 / 140 / 240 / 500
mula	170
mul	259
cavall	100 / 200 / 260 / 1.100

Font: Llibres de la Cort del Justícia de València (vegeu n. 7).

Bé que escasses, la quinzena llarga de referències al preu aconseguit pels animals que van ser embargats als seus propietaris i venuts pel corredor de la cort del justícia ens permet, si més no, conèixer quins eren els animals de tir i de

¹⁰ *Ibidem*, p. 127, docs. 14 i 16.

¹¹ Vegeu-ne un cas en què, en no trobar un “just preu”, el justícia nomenà quatre estimadors “a conèixer lo preu que valen e poden valer tots los dits béns, enaxí que aquels per justa e cominal estimació estimen”, a Furió 2018.

transport més habituals en la València de finals del segle XIII i constatar l'àmplia disparitat de preus fins i tot quan es tractava del mateix tipus d'animal. El primer que sobta és la total absència de bous. Tot i que no deixen d'estar documentats al llarg del Tres-cents, els bòvids semblen haver començat ja a ser substituïts pels èquids com a principals animals de tir. Als registres judicials de la capital valenciana, l'únic bestiar susceptible de ser embargat per deutes als seus propietaris i venut per la cort era el cavallar: ases, someres, pollins, rossins, mules, muls i cavalls. Els més barats eren els ases i els més cars els cavalls, sobretot si eren de guerra. Però un mateix tipus d'animal podia variar molt de preu, en funció sobretot de l'edat i de la condició física. Un rossí podia costar de 20 a 500 sous, amb preus intermedis que anaven dels 60 als 120, 140 i 240 sous, mentre que el d'un cavall podia oscil·lar entre els 100 i els 1.100. Tothom, doncs, podia adquirir un animal que s'ajustàs a les seves possibilitats econòmiques: més barat com més vell i fatigat, com ara la somera que adquirí Pere Sala el 1282 per 3 sous i 1 diner, aproximadament el salari de tres o quatre dies d'un jornalero agrícola. València podia ser també, per altra part, un mercat on aprovisionar-se d'animals a bon preu, ni que fossin de segona mà, alimentat per les vendes judicials, com ara el rossí que comprà, també el 1282, el moro d'Alfàndec Çaat Almaymon per 60 sous, mentre que el que es va quedar el ciutadà Ferrer Matoses costà el doble, 120 sous, i el que adquirí, sempre en el mateix any, el canvista Jaume Dezsoler, costà quatre vegades més: 240 sous. Per la seva part, l'alcaid del castell d'Almenara, Pere Eiximèn, arribà a pagar-ne 500 sous, també el 1282 i també per un rossí. Segurament hi devia haver alguna mena de proporció entre el preu i l'edat de l'animal, que s'expressava en múltiples. Quant als cavalls, els animals més cars, el senyor de Montornès, Pere Eiximèn d'Arenós, en va poder adquirir un per 260 sous, gairebé la quart part del que costà el que li van haver de restituir el 1289 a Pelegrí de Bolas, personatge pròxim al monarca i fill homònim d'un antic majordom de la cúria règia. En qualsevol cas, el preu d'un animal depenia fonamentalment del seu estat, i el preu podia estar molt per sota del seu valor com a penyora. El 1282, per exemple, Ramon Fuster tenia com a penyora dels 136 sous que se li devien per draps un ase que, quan va ser posat a la venda, ningú no va donar per ell més de 18 sous.

En aquestes vendes judicials, l'un dels motors del mercat de segona mà, encara sense un lloc i un dia de celebració precisos, el paper del corredor era fonamental. Convé no confondre aquest intermediari professional amb una altra figura, la del revenedor. En realitat, el revenedor era un venedor al detall, a la menuda, que comprava—sobretot aliments— a l'engròs i els revenia en el mercat. La documentació municipal està plena de referències a aquests revenedors,

i molt sovint revenedores, de peix, de verdura, de fruita...¹², però no de roba, de mobles, de cases o de terra. Això era funció dels corredors, la tipificació i retribució dels quals apareix àmpliament detallada en la primera redacció dels *Furs* de València, el codi legal del regne, del 1239. En primer lloc, per a poder ser corredor calia ser veí de València i haver-hi habitat almenys vuit anys, estar casat o ser vidu, tenir 22 anys o més, no estar tonsurat ni exercir cap càrrec públic. A més de complir aquestes condicions, els corredors havien de jurar davant el justícia que exercirien lleialment el seu ofici, que no fugirien *ab les coses que·ls seran donades a vendre* i que no tindrien part en les operacions en què intervinguessin; també havien d'inscriure's en el llibre de la cort. Quant al seu nombre, Martí l'Humà el fixà en dos-cents per a la capital valenciana, deixant-lo per a les altres viles i llocs a criteri del respectiu govern municipal, un sostre que Alfons el Magnànim elevà a tres-cents¹³. I pel que fa als seus honoraris, els corredors havien de cobrar en general un diner per lliura (el 0,41 %) del valor de *totes coses e d'esmerçaments* que els fossin lliurats per a vendre o empenyorar, pagat a mitges pel venedor i el comprador. Però en el cas dels animals els *Furs* estableixen una tarifació precisa: 2 sous per cada cavall, 1 sou per mul i rossí i 4 diners per ase i somera, sempre a pagar entre ambdues parts; en tot cas, els corredors no podrien prendre més de 20 sous d'una de les parts. Amb el temps, aquests sostres màxims quedaren obsolets i el 1488, *per tolre los abusos que·s fan per los corredors en reebre inmoderats salaris*, un nou fur, tot i que mantenia la comissió en un diner per lliura –la meitat per cada part–, elevava el límit a 200 sous¹⁴.

Els *Furs* de València també regulen des d'una data primerenca, l'últim quart del segle XIII, les vendes judicials i les subhastes: *La venda que·s farà per cort per pagar creedors de cosa moble, subaste's deu dies; si serà de cosa seent, subaste's trenta dies, y après sia ferma*. Si durant tot aquest temps el corredor *no subastará contínuament la dita cosa*, haurà de pagar cada dia deu sous a la cort i al propietari de la cosa. Ni els oficials reials ni els escrivans de la cort poden adquirir els béns subhastats, ni per a ells ni per a tercers. En particular, els *Furs* són molt rigorosos quant a l'estat o condició dels béns venuts, sigui un animal, un esclau o una casa; en el cas dels animals, a més, podia donar-se el cas que la bèstia estigués malalta i que el propietari

¹² Vegeu, per exemple, Furió, Garcia-Oliver 2007, que conté diversos capítols dedicats als revenedores, a més de múltiples referències esparses per tot el llibre.

¹³ Les diferents disposicions legislatives sobre els corredors van ser compilades i sistematitzades per Pere Jeroni Taraçona a les seves *Institucions dels furs y privilegis del regne de València* (València, 1580), en les quals ocupen part del títol XXVIII, pp. 163-165.

¹⁴ *Furs de Jaume I*, ed. de Vicent García Edo, *Furs de 1488*, ed. de Vicent García Edo.

no hagués declarat la malaltia. El codi legal valencià també fa unes interessants apel·lacions al just preu (*Tota venda que serà feta per menys de la meitat del just preu no val*), és a dir, una estimació no fixada pel mercat –per la llei de l’oferta i la demanda–, sinó basada en les característiques intrínseques del producte. Així, si una cosa que val vint és venuda per nou –és a dir, per menys de la meitat–, el venedor pot desfer l’operació i recuperar la cosa venuda en un termini de tres anys; i igualment el comprador, si ha pagat setze per una cosa que valia deu. El just preu, doncs, està en la meitat amunt o avall del seu valor intrínsec, estimat per experts¹⁵.

Tenim testimoniada, doncs, des d’una data ben primerenca, mitjan segle XIII, l’existència d’un mercat de segona mà, activat i nodrit per vendes judicials per impagament o per altres motius. Un mercat en el qual destaquen la figura del corredor com a principal actor, la subhasta al millor preu dels objectes venuts durant un termini breu –un mes per als béns immobles, deu dies per als mobles– com a principal forma de venda, i amb animals de tir i de transport (rossins, mules, ases) com a principals objectes venuts en el cas dels “instruments agrícoles” (donat que, en general, el baix valor de les eines de treball no en justificaria la confiscació i venda judicial). Les fonts, en aquest cas, són normatives: els *Furs*, que donen el marc jurídic de les transaccions; judicials, per la naturalesa forçosa d’aquestes vendes; i també notariales, perquè moltes d’aquestes transaccions tenien el seu origen en anteriors obligacions de deute que no havien estat honorades pels deutors, cosa que havia portat els creditors a recórrer a la cort i reclamar-ne judicialment el pagament. De fet, els protocols notariales estan plens de reconeixements de deute, és a dir, de compres el pagament de les quals es diferia un cert temps, i també d’apoques, és a dir, de reconeixements d’haver cobrat el creditor/venedor el deute o preu degut. I justament en un dels registres notariales més antics que es conserven per al País Valencià, corresponent a la vila d’Alcoi entre els anys 1296-1303, trobem nombrosos reconeixements de deute, entre els quals abunden, de manera destacada, els que tenen com a origen la compravenda d’animals. Podem comparar-ne el nombre de transaccions i la quantitat total (en sous) a què ascendien amb els de gairebé dos segles més tard, 1470, obtinguts del protocol d’un altre notari d’Alcoi, i així mateix, amb les obligacions davant el justícia de Cocentaina, en una llarga sèrie temporal que abasta gairebé dues centúries.

¹⁵ Les *Institucions dels furs* de Taragona dediquen tot un títol, el VIII del Llibre III, a les compravendes, entre les quals les vendes judicials, pp. 305-306. Vegeu igualment les pàgines 307-309 sobre les compravendes en general.

Quadre 3. Reconeixements de deute en els protocols del notari Pere Miró,
Alcoi 1296-1302

	1296		1297		1298		1300		1301		1302		TOTAL 1296-1302	
	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.
COMPRA ANIMALS	10	1668,7	11	1188	9	1302	4	137	3	527,6	3	602	40	5425,5
COMPRA DE TERRA	5	693	12	1901	8	1825	8	1721,6	5	1100	-	-	38	7240,6
COMPRA DE CASES	4	-	3	355	3	450	2	931	8	2010	1	100	21	3846
COMPRA DE DRAPS	4	194,7	7	682	3	296	1	30,6	-	-	-	-	15	1203,4
PRÉSTECES	10	787	5	30	4	252	7	845	1	400	3	1369	30	3683
DIPÒSITS/ COMANDES	5	538	6	462	9	441	3	-	-	320	4	292,3	27	2053,3
ALTRES	10	1474	10	1441	11	1435	11	1485	12	1676	4	534	58	8045
TOTAL	48	5355,5	54	6059	47	6001	36	5470,5	33	6006	12	2605	230	31456

Font: Furió 2021, p. 185.

Quadre 4. Tipologia documental d'un registre notarial (Alcoi, 1470)

TIPUS DOCUMENTAL	DOCUMENTS	QUANTITAT (EN SOUS)
VENDES	23	7816
• de terra	14	5156
• de cases	5	1740
• altres	4	920
RECONEXIMENTS DEUTE	51	23070
• per la compra d'animals	16	7971
• per la compra de terra	15	9395
• per la compra de cases	3	1380
• per la compra de draps	7	2710
• per préstecs (<i>mutua</i>)	5	1170
• per dipòsit o comanda	0	
• altres	5	444
CENSALS	32	19580
• Carregaments	20	9690
• Quitaments	12	9890
ÀPOQUES	17	13785
ALTRES	67	400
TOTAL	190	64651

Font: *Ibidem*.

Quadre 5. Obligacions davant el justícia de Cocentaina, 1304-1490

	1304		1342		1372		1433		1451		1476		1490	
	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.	DOCS.	QUANT.
Animals	20	1952	68	8631	12	12,380	20	2736,5	16	1508	5	531,5	9	248,5
Draps	13	920	165	4939	1	212	10	923	15	800	8	557,5	8	629
Aliments	80	2462,5	102	4098	7	497	15	700	13	491,5	4	79,5	3	100
Préstecs	4	313	53	4286	7	361	8	1001,5	2	58,5	3	67	7	359,5
Terres	1	75	25	3071	-	-	8	669	11	720	6	368	2	25
Cases	2	66,5	16	1224	-	-	4	240	6	251	5	223	3	436,5
Matèries primeres	3	269,5	17	528,5	3	126	20	2922	23	1228	10	727,5	12	381,5
Dipòsit/comanda	-	-	1	3500	-	-	-	-	1	61,5	-	-	-	-
Treball	-	-	14	124	-	-	2	68	9	144	9	679	2	35
Dots/testaments	-	-	10	2716	-	-	-	-	-	-	1	8000	1	1800
Altres	4	791,5	43	967	5	900	20	592,5	16	421	11	417	8	317,5
Indeterminats	31	12382	89	3322	7	509	20	584	12	508	1	10	3	180
Total	158	19232	603	37406	42	14985	127	10436,5	124	6191,5	63	11660	58	4512,5

Font: Furió 2021, p. 185.

2. ELS ANIMALS DE TREBALL: TIPUS, PREUS I VIDA ÚTIL

Els tres quadres deixen ben clar que el pagès s'endeutava sobretot per a comprar terra i animals. Ambdós conceptes són els que predominen entre els reconeixements de deute formalitzats davant el notari, tant al final del segle XIII i començaments del segle XIV com en la segona meitat del XV. I igualment les compres diferides o a terminis d'animals –tant de tir i transport com per a la cria de bestiar– s'imposen entre les obligacions davant el justícia. Calia renovar constantment els animals, i els pagesos, després d'haver-ne acordat el preu i els terminis de pagament amb els mercaders, acudien davant el justícia o el notari a declarar-ne i registrar-ne el deute. El principal “instrument” agrícola, i el més car, molt més que l'arada i que qualsevol altra eina, eren els animals. En el Quadre 6 podem veure les compravendes d'animals –45 en total– registrades pel notari Pere Miró d'Alcoi entre els anys 1296 i 1303; a més del tipus d'animal i el preu, el quadre també recull el nom dels compradors i els venedors. Al seu torn, el preu dels animals ha estat sistematitzat en el quadre 7, per tal de facilitar-ne la comparació.

Quadre 6. Compravendes d'animals, Alcoi 1296-1303 (preu en sous i diners)

ANIMAL	PREU	VENEDOR	COMPRADOR
Egua	80	Jaume Parent	Pere de Miralles, notari
Mula	150	Jaume Parent	Guillem
Ase	46	Esparça, germana seua	Guerau, Arnau de Nomdedéu
Rossí pèl ros	110	Jaume Parent	Pere i Bernat Fuster, veïns de Sant Mateu
Mul i mula	220	Jaume Parent	Jaumeta Picó
Bou	63	Ramon de Sant Climent	Domingo, Guillema i Joan Esteve, germans
2 parells de bous	260	Domingo de Torregrossa	Arnau Soler
Bou i vaca	80	Domingo de Torregrossa	Joan de Fonts
Parell de bous	103	Domingo de Torregrossa	Bartomeu Esteve i Benvinguda
Ase pèl negre	42	Ramon de Claramunt	Andreu Eiximeno i Guillem Pich
“Bèsties”	142 3 d.	Domingo de Claramunt	Domingo Pena i Maria
Rossí pèl bru	140	Domingo de Claramunt	Pasqual Tomàs i Eiximèn de les Pares, veïns València
Ase + draps	42 4 d.	Ramon de Claramunt	Pere Rico de Magallon, veí d'Onil

ANIMAL	PREU	VENEDOR	COMPRADOR
2 vaques i 2 jònecs	137 4 d.	Ramon de Claramunt	Ramon i Pere Dolo, germans
Vaca i bou	80	Domingo de Torregrossa	Andreu Eiximeno i Guillem Pich
Bou i vaca	90	Domingo de Torregrossa	Domingo Pena i Maria
Vaca i jònega	60	Domingo de Torregrossa	Pasqual Tomàs i Eiximèn de les Pares, veïns de València
Parell de bous	100	Domingo de Torregrossa	Pere Garcia i Marquessa
Parell de bous	60*	Domingo de Torregrossa	Arnau Llorenç, de Benifallim, terme de Penàguila
Vaca i vedell	63	Domingo de Torregrossa	Pere Guardiola
Parell bous i vaca	110	Domingo de Torregrossa	Guerau Bleda
Parell bous i vaca	139	Ramon de Claramunt	Mateu Cepero i Quilis de Terol
Bou pèl vermell	44	Domingo de Torregrossa	Miquel Folguera i Benvinguda
Bou, vaca i vedella	115	Domingo de Torregrossa	Joan Vilaplana
2 vaques	60**	Ramon de Claramunt	Ramonet d'Oró
2 mules i un ase	250	Pere Adrover	Pere de Montagut, senyor del castell d'Ibi
81 moltons	557	Ramon de Claramunt	Guillem Vidal i Romeu Company
Rossí	150	Jaume Parent	A. Guillem, rector d'Oliva, J. Sespujades, rector d'Alcoi
Bou, vaca i vedella	135	Domingo de Torregrossa	Berenguer Barberà
Ase	30	Ramon de Claramunt	Ramon d'Albesa i Pere Ritxart
Ase	28	Ramon de Claramunt	Pere Ritxart i Ramon d'Albesa
Ase	48	Ramon de Claramunt	Bernat Duran
3 atzembles i 2 rossins	150	Ramon d'Altés de Castellnou i Guillem Trencat de Belloc	Ramon Torner
Atzembla	100	Ramon Torner	Ramon d'Altés i Guillem Trencat
2 vaques i 1 jòneç	70	Ramon de Claramunt	Ramon d'Oró
Ase	40	Ferrer de Vilabertran	Ferrer d'Alòs
Ase	54	Ramon de Claramunt	Pere de Guardiola

ANIMAL	PREU	VENEDOR	COMPRADOR
Atzembla	15	Domingo de Torregrossa	Abrafim Alsurabatí, sarraí d'Onil
Bou	30	Domingo de Claramunt	il·legible
Vaca	38	Domingo Pena	Pere Pellicer, veí de Castalla
2 vaques	50**	Ramon de Claramunt	Mateu Peris, veí d'Onil
Bou i tres vaques	210***	Domingo Ferrer	Andreu Valls
Atzembles	145	Martí Ferrandis	Bernat Santonja, per a Ramon Ferrer, veí de Penàguila
Mul	200	Pere de Bellver	Miquel de Palau
100 bocs (cabrones)	365	Ferrer de Bellver	Guillem Coll, veí de Múrcia
Ase	37	Salvador Serrano	Miquel Figuera

Font: Arxiu Municipal d'Alcoi, Notal de Pere Miró, 1296-1303 (publicat per Bañó 2013).

* És resta de preu, no el preu sencer.

** És un contracte de mitgeria d'animals, no una compravenda, però el valor dels animals apareix estimat.

*** El preu inclou també el guaret que el venedor té a la propietat.

Quadre 7. Preu dels animals a Alcoi, 1296-1303

TIPUS D'ANIMAL	PREU (EN SOUS)
Ase	28 / 37 / 40 / 42 / 46 / 48 / 54
Vaca	25 / 30 / 38
Vaca i jòneg/jònega	60 / 63 / 69
Bou	30 / 44 / 63
Bou i vaca	80 / 90
Bou, vaca i vedella	115 / 135
Parell de bous	100 / 103 / 130
Parell de bous i vaca	110 / 139
Egua	80
Atzembla	15 / 100
Rossí	0
Mula	110 / 140 / 150
Mul	150
Mul i mula	200

Els tres animals més barats són, amb diferència, la vaca, el bou i l'ase. La primera no sols no era un animal de tir o de transport, sinó que en els contractes de mitgeria fins i tot s'exclou la seva utilització en les tasques

agrícoles (*non laboretis cum eas*)¹⁶. Els bous i els ases tenien un preu similar, entre els 30 i els 65 sous el bòvid i els 28 i els 54 sous l'èquid. El fet que el preu pogués oscil·lar tant, fins i tot arribar a duplicar-se, s'explica per l'edat i la salut de l'animal. En qualsevol cas, la gamma de preus més baixos posava l'adquisició de bèsties de feina a l'abast de pagesos modestos, i no la limitava només als benestants. Per altra banda, els dos quadres (6 i 7) mostren que, a finals del segle XIII i començaments del XIV, els bous eren encara habituals al camp valencià, tant individualment com adquirits a parells, per tal sobretot de llaurar la terra –els carros i les carretes eren rars i per al transport es preferien les atzembles–. A més, i a diferència de la cavallar, la carn dels bòvids es podia consumir després d'haver aprofitat l'animal durant un cert temps en les feines agrícoles. Els quadres també mostren una gran utilització dels èquids, tant de rossins i egües com de muls i mules, a més de l'ase, ja referit. El notari Pere Miró emprà tant el llatí *equa* com el català *egua*, però fa servir igualment el llatí *iumentum* i *iumenta*, que podem traduir per atzembra o bèstia de càrrega, que ben bé podria ser un mul o una mula com una egua. En qualsevol cas, el preu de les atzembles podia variar enormement, de 15 a 100 sous en el quadre, cosa que les posava a l'abast de tota mena de pagesos, com ara Abrafim Alsurabatí, moro d'Onil, que li comprà un *iumentum* a Domingo de Torregrossa, un tractant de cavalleries habitual en la documentació alcoiana de l'època, per només 15 sous. Els rossins, l'única mena de cavalls –de qualitat mitjana, entre els de sella i els de tir, però també els cavall vells– que es podia permetre un camperol, també podien variar de preu, però sempre dins una gamma alta, entre 110 i 150 sous, molt més del que podia costar un parell de bous. Amb tot, els animals més cars, i també els més polivalents, perquè servien tant per a muntar i transportar càrrega com per al tir i arrossegament, eren les mules i els muls, híbrids, tant femelles com mascles, del creuament entre un ase i una egua o entre un cavall i una somera, el preu dels quals s'enfilava per damunt dels 150 sous i encara dels 200, quadruplicant el dels ases i els bous, duplicant el de les egües i superant també amb escreix el dels rossins.

Com mostra també el quadre 7, el mercat d'animals d'Alcoi, tot i registrar 45 operacions en els vuit anys (1296-1303) que comprèn el notal de Pere Miró, es concentra, per no dir que està monopolitzat, en només quatre o cinc venedors: Domingo Torregrossa, amb catorze transaccions, seguit de Ramon de Claramunt (dotze), Jaume Parent (cinc) i Domingo de Claramunt (tres), ve-

¹⁶ En el contracte de mitgeria d'animals signat el 23 de juliol de 1302 entre Ramon de Claramunt i Mateu Peris, veí d'Onil, el primer dona al segon dues vaques, l'una de pèl roig i l'altra de pèl ros, perquè en tingui cura durant un any, al terme del qual es repartiran els beneficis (les cries) a mitges, amb la condició, però, que no treballi amb elles (“et non laboretis cum eas”) perquè no es facin malbé. Bañó 2013, p. 362, doc. 739.

ritables tractants de cavalleries que semblen vendre animals que ells mateixos criaven, i en aquest sentit devien ser bèsties joves i en bon estat, amb un preu de mercat més elevat. Però el registre notarial també es fa ressò del mercat de segona mà, i això explicaria la disparitat dels preus i, també, el fet que, com hem vist, un moro d'Onil pogués adquirir un *iumentum* –ja fos un ase o més probablement una egua– per només 15 sous, gairebé la meitat que l'ase més barat i la cinquena part del preu d'una egua. O, per dir-ho en altres termes comparatius, l'equivalent a quinze jornals agrícoles (retribuïts a l'època a raó d'un sou al dia). Tampoc no calia comprar l'animal: se'l podia llogar, tant per a les feines agrícoles com, sobretot, per a desplaçar-se a una altra localitat. Justament, el notal de Pere Miró s'inicià, el 1296, amb una relació de despeses –no sabem de qui ni per què– en la qual figuren diversos arrendaments d'animals: *Ítem, IIII sous e mig del loguer del rocí quan lo prestaren. Deu Domingo Toragrossa VIII sous de la egua... Ítem, VII sous del loguer del rocí quant anà a Elg*¹⁷.

Per important que fos, el mercat no era l'única via a través de la qual circulaven els béns de segona mà: vells, usats, reutilitzables. Hi havia, en particular entre les famílies pageses, les donacions de pares a fills i, sobretot, les transmissions hereditàries a la mort del cap de casa, quan el patrimoni moble i immoble es repartia entre els seus descendents. Al capdavant, al regne de València regia un sistema d'herència divisible i igualitari entre els fills del testador¹⁸. I entre els béns transferits hi havia tant l'instrumental agrícola com, sobretot, les bèsties de feina, com ara l'egua de pèl roig, *balçana*, és a dir, amb taques blanques, i amb una estrella en el front, anomenada Gassola –*equam de pillo rubeo que est balçana et estellata in fronte, que vocatur Gaçola*–, que Jaume Parent deixà al seu nét Francesc –fill de la seva filla Burgesa i del marit d'aquesta, el notari Pere Miró– en el seu testament, datat el 16 de març de 1300¹⁹.

El notal d'Alcoi té l'interès de datar molt aviat, en el segle XIII, el funcionament del mercat de segona mà, ni que sigui, com en aquest cas, limitat fonamentalment als animals de treball. Però la documentació es fa més abundant i més diversificada a mesura que avancem en les dues últimes centúries medievals. Destaquen, en particular, els testaments, els inventaris *post mortem* i les *almonedes* ordenades pels marmessors o els hereus del difunt, consignats als protocols notariais, i les subhastes –dites igualment *almonedes*– recollides als registres judicials. En total, he pogut reunir uns quatre-cents documents re-

¹⁷ *Ibidem*, p. 27, doc. 1. És possible que el rossí que compraren per 150 sous Arnau Guillem, rector de l'església d'Oliva, Guillem Albert, veí de Potries, i Jaume Sespujades, rector d'Alcoi, estigués destinat fonamentalment a servir de muntura als nous propietaris, i de fet, molts eclesiàstics disposaven d'una mula o una egua per als seus desplaçaments. Però per a fer un viatge en concret, com ara aquest a Elx, també es podia llogar un animal.

¹⁸ Pons 1987; Furió 1998; Marzal 1998; Piquer 2014.

¹⁹ Bañó 2013, p. 276, doc. 542.

ferits a les comarques centrals valencianes, del Camp de Morvedre a la Safor i la Costera, però sobretot de l'Horta i de la Ribera, procedents de diferents arxius i relatius a persones de tota condició, homes i dones, senyors i pagesos, artesans, ciutadans, notaris i eclesiàstics²⁰. Examinaré en primer lloc les referències a animals per a centrar-me tot seguit en les eines de treball.

En l'inventari *post mortem* dels béns d'Antoni Peris, de Cullera, fet el 18 de juliol de 1484, un dels pocs documents en què s'indica l'edat de l'animal, se'ns diu que el difunt posseïa a la seva mort *una mula càrdena de tres anys*²¹. Què volia dir, per a una mula, tenir tres anys? Era un animal jove o ja adult? Quant de temps vivia una mula i, en general, una bèstia de treball? Quina era la seva vida útil? Cada quant havia de reposar un pagès el seu parell de bous o la seva egua? En els últims anys, les apreciacions dels autors clàssics grecoromans, començant per Aristòtil, han pogut ser confirmades i afinades per la zooarqueologia d'època antiga i medieval, en base a les aportacions de la qual i també a la literatura veterinària he confeït el quadre 8²².

Quadre 8. Vida mitjana i útil dels animals de treball

	VIDA MITJANA		EDAT	VIDA ÚTIL	
	ARISTÒTIL	ACTUALMENT	INICI	ANGLATERRA MEDIEVAL	ACTUALMENT
Bous/vaques	15	15-25	3-4 /4-5*	5,1	+ 10
Cavall	25-30	25-30 (40)	3-5	6,25	+ 10 (15)
Egua	25	25-30	3-5	-	
Ase	+30	27-40	2,5-3	-	15
Mul / mula	-	35-40	3	-	15-18

Font: vegeu n. 22.

* Tant l'edat d'inici del treball dels bous com la vida útil d'aquests animals és fixada per Gabriella Piccini als 4-5 anys i en 3-4 anys, respectivament, per a la Siena tardomedieval. És a dir, que l'animal era incorporat al jou als 4 o 5 anys i, després de 3 o 4 anys de feina, se'l considerava ja vell, cosa que suposa que el període en què era actiu econòmicament no cobria ni la meitat de la seva vida (vegeu n. 29).

²⁰ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA), Arxiu Municipal de Castelló de la Ribera (AMCR), Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO), Arxiu Municipal de Sueca (AMS), Arxiu Municipal de València (AMV), Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APNP), Arxiu del Regne de València (ARV). Alguns d'aquests documents han estat recollits per Valldecabres 2007, Aparisi 2015; Vercher; projecte "L'espai domèstic i la cultura material en el regne medieval de València. Una visió interdisciplinària (segles XIII-XVI)", dirigit per Juan Vicente García Marsilla, AICO/2020/044 de la Generalitat Valenciana.

²¹ APPV, 13.625, Protocol de Pere Cerberó dels anys 1482-1483.

²² Langdon 1982; Waran 2007; Lewis 2017; Goulder 2018.

Mentre que, segons Aristòtil, bous i vaques podien viure una mitjana de quinze anys, els cavalls podien viure entre vint-i-cinc i trenta anys i els ases més de trenta (el filòsof grec no diu res de muls i mules). Les seves estimacions no se'n van molt de les mitjanes actuals, tot i que aquestes són una mica més elevades i alguns animals poden superar-les amb escreix. A l'esperança de vida mitjana, però, cal restar els anys en què la bèstia era encara massa jove per a treballar, cosa que determinarà la seva vida útil. El quadre ens mostra que la mula no sols era, junt amb l'ase, l'animal que més temps vivia de mitjana i que més aviat s'incorporava a les feines agrícoles, sinó també el que tenia una vida útil més llarga, cosa que repercutia en el seu preu, molt més elevat que el de les altres bèsties. En els cas dels bous, la seva incorporació al treball es produiria als tres o quatre anys i després la seva vida útil s'allargaria durant deu anys o més, de manera que en el transcurs de la seva vida un pagès només treballaria amb dos o tres parells de bous. En alguns països, però, els bous són reemplaçats cada tres o quatre anys per tal de maximitzar la producció de carn i els guanys de capital, en la mesura que els animals substituïts es venen sovint al doble de pes i de preu que a l'inici de la seva utilització²³. Per altra part, com que es tractava d'una gran inversió per a la família, aquesta prenia molta cura en mantenir la salut i el bon estat de l'animal per tal que visqués el màxim possible –de fet, els bous són els animals de què més se'n parla en els tractats de veterinària de l'antiguitat, després dels cavalls²⁴–. Els èquids, per la seva part, vivien més que els bòvids: entre 25 i 30 anys les egües, 30 anys els cavalls/rossins i més de 30 i fins i tot 40 els ases i els muls i les mules, més convenients per al transport i per a una llaurada menys profunda.

Els documents no deixen dubte sobre la preferència dels pagesos valencians pels èquids, tot i que, segons els tractadistes de l'època, com l'anglès Walter of Henley, els cavalls costaven de mantenir quatre vegades més que els bous²⁵. A més, en envellir, els èquids perdien tot el seu valor, llevat del de la pell, que podia ser venuda, mentre que els bous, amb només 10 diners d'herba d'estiu per engreixar-lo, podien ser venuts pel mateix preu que costaren originalment²⁶. Els càlculs de Walter of Henley, que alguns autors consideren poc acurats o vàlids només per a les reserves senyorials i no tant per a les explotacions pageses, d'on els bous haurien pràcticament desaparegut, han estat revisats a la baixa –sobretot el ferrat dels èquids– per John Langdon, per a qui, això no obstant, el cost de manteniment dels cavalls que arrossegaven un carro podia ser tan elevat com el preu

²³ Starkey 2011.

²⁴ Lewis 2017, p. 23; Fögen 2016.

²⁵ Mentre que el cost de pastura (en estiu) era el mateix (1 s.) per a tots dos animals, el cavall (8 s. 2 d.) consumia molta més civada (en hivern) que el bou (2 s. 4 d.) i, a més, calia ferrar-lo (4 s. 4 d.). Oschinsky 1971, citat per Langdon 1982, p. 31.

²⁶ *Ibidem*, p. 32.

mateix de l'animal. En la seva opinió, els èquids costaven més de mantenir que els bous –encara que potser no tant com pensava Walter of Henley– i si, malgrat tot, els pagesos els preferien, era perquè la càrrega de treball dels animals en les explotacions camperoles era menor que en les reserves senyorials, i això feia que els costos de manteniment hi fossin menors –a més que no sempre eren alimentats amb civada, sinó també amb herba, palla i, sobretot, veces– i que no hi hagués necessitat de reposar-los tan aviat com en els dominis dels senyors. A més a més, els pagesos trobaven els èquids més versàtils que els bous: podien ser muntats, podien ser utilitzats com a bèsties de càrrega, podien estirar un carro –funcions que els bous feien maldestrament o no podien fer– i també eren més adequats per a llaurar petits trossos de terra i donaven major velocitat a l'arada, cosa molt útil en terrenys plans i sòls lleugers. I, finalment, també eren molt més barats, ja que mentre que els bous mantenien el seu preu durant anys pel seu valor com a carn, els cavalls i els ases es depreciaven més amb el temps, i els pagesos podien adquirir els animals descartats en les reserves senyorials²⁷.

Malauradament, no disposem de dades tan precises per al País Valencià, en particular pel que fa a l'edat dels animals i als seus anys de vida útil. Pel que fa als bous, com ja he dit abans, actualment són reemplaçats en alguns països cada tres o quatre anys, després d'haver estat utilitzats durant vuit anys o més²⁸. La renovació del bestiar de treball encara era més freqüent al camp de Siena als darrers decennis del segle XIV i primers del XV, on, segons Gabriella Piccinni, els bous eren reposats cada dos o tres anys, i potser encara més sovint, després de tres o quatre anys de feina²⁹. Aquesta freqüència només se la podien permetre molt pocs pagesos, i sembla quedar més aviat a l'abast dels senyors. Per al País Valencià, Carmel Ferragud la rebaixa a la meitat: a cada quatre o cinc anys³⁰. Tanmateix, això requeria una inversió considerable i molt probablement els llauradors valencians procurarien estirar al màxim la vida útil dels seus animals: deu anys o més, tant els bòvids com els èquids. O també podien adquirir-los en el mercat de segona mà, més barats, però també més vells. Sigui com sigui, la compra d'animals de treball representava una gran inversió per al pagès, la major, com bé ens recorda Pau Viciano, després de la terra, i a la qual calia afegir, a més a més, els costos de manteniment, que podien ser tan importants o més³¹. Al seu observatori de Castelló al segle XV, el preu d'un ase no arribava a mig centenar de sous, un rossí en costava cent, igual que una mula, mentre que un bou podia arribar a cent cinquanta sous. En altres comarques, tant els preus com la jerarquia eren

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Starkey 2011.

²⁹ Piccinni 1982, p. 72.

³⁰ Ferragud 2003, pp. 236-238; 2006.

³¹ Viciano 2012, pp. 170-171.

diferents, com veurem de seguida. En tot cas, cent sous com a preu mitjà d'un rossí era una quantitat important, que equivalia a uns cinquanta jornals agrícoles. I a aquesta important inversió, encara calia afegir-hi el cost de manteniment, que podia equivaler –tenint en compte que un rossí o una mula consumien farratge per un valor superior al centenar de sous l'any– al preu mateix de l'animal³².

Amb tot, els animals de treball –de tir i de transport– no eren tan freqüents si els propietaris no eren pagesos o traginers. En un dossier de 23 inventaris de béns de mudèjars elaborat per Joaquim Aparici a partir dels llibres de la cort del justícia de Castelló, Sogorb i Onda entre 1441 i 1527, només en sis casos –poc més d'una quarta part del total– s'esmenten animals³³. Bé és veritat que no es tracta d'inventaris complets, com els *post mortem*, sinó parcials, amb només aquells béns amb el valor dels quals es pogués satisfer el deute. En alguns casos, al deutor se li embarguen dos o més animals, potser perquè es dediqués al transport de mercaderies, i això fa que el total de bèsties s'elevi a dotze: set muls i mules (una d'elles, una *mulaça*, és a dir, una mula gran; i tres muls, dos dels quals són anomenats *matxos*, l'un negre i l'altre *pardo*, és a dir, de color cendrós fosc amb matís vermellós); tres someres, una de les quals encara jove (*ruca*), un ase *pardo* i un rossí blanc. En el mateix dossier també es fa menció a instruments agrícoles, entre els quals un *aradre*, quatre relles, una falç, una barcella, un garbell, un sedàs i un cup amb una capacitat de vuit gerres, *ab son follador*, és a dir, el recipient dins el qual es trepitja el raïm per fer-ne vi³⁴. Un altre dossier documental, en aquest cas l'embargament dels béns d'un petit grup d'artesans de la ciutat de València que van ser encausats –i tres d'ells executats– el 1541, acusats de voler revifar la Germania i la figura de l'Encobert, només recull la possessió d'animals de treball o de transport en quatre dels catorze inventaris. Dels vuit animals relacionats, sis són rossins i dos són ases, la majoria dels quals, sis, pertanyien al moliner Arnau del Río, el qual posseïa, ell sol, *hun cavall de pèl castany clar quatravo, ab tot son adrés, dos rocins: lo blanch e l'altre castany, hun rosí i dos rocins castanys: lo hu clar, l'altre scur*³⁵. Tret d'aquest cas, la mostra deixa ben clar que no era habitual la possessió d'animals –ni la d'instrumental agrícola– entre els artesans de València, dedicats fonamentalment a les activitats manufactureres, amb independència de si disposaven o no d'algun tros de terra.

³² *Ibidem*. En efecte, segons el responsable d'una mula embargada pel justícia de Castelló el 1448, el manteniment de l'animal costava mig almud de civada al dia, a més de la provisió de garrofes, el que suposa uns 4 cafissos anuals (8 hl), que, a un preu de 17 sous per cafís, pujarien a 70 sous, als quals caldria afegir una quantitat semblant per les garrofes i altres farratges.

³³ Aparici 2008-2010, pp. 69-90.

³⁴ *Ibidem*. Les definicions dels termes antics, com el color “pardo” o el follador, provenen del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, accessible online en la web de l'Institut d'Estudis Catalans: <https://dcvb.iec.cat/inici.asp>.

³⁵ Pérez García, Catalá Sanz 2000.

Quadre 9. Tipus d'animals als inventaris de la Ribera, 1371-1500

ANIMAL	NOMBRE
Rossi	13
Egua	7
Potranca	1
<i>Total cavallar</i>	21
Mul	6
Mula	14
<i>Total mular</i>	20
Ase	2
Somera	6
Ruc (ase jove)	2
Ruca (somera jove)	1
<i>Total asnal</i>	11
Pollí*	1
Pollina*	1
TOTAL ÈQUIDS	54
Bou	4
Vaca	6
Vedell	2
Vedella	4
TOTAL BÒVIDS	16
TOTAL	70

Font: Vercher, sense data. Elaboració pròpia.

* Pollí i pollina són termes que designen els èquids (cavall, ase o mul) molt joves, des que neixen fins que els desmamen.

Tot el contrari del que trobem en un altre dossier d'inventaris, en aquest cas referit a la comarca de la Ribera del Xúquer entre 1371 i 1500, reunit per Salvador Vercher³⁶. Dels 80 documents susceptibles de fornir informació sobre béns mobles –inventaris i almonedes, bàsicament–, més d'un terç, 27, contenen referències a animals. La proporció encara seria més alta si prescindíssim dels inventaris parcials –els judicials, que només contenen els béns que el mateix deutor ofereix perquè siguin subhastats i amb l'import satisfèr el deute pel qual ha estat condemnat i embargat– i dels no llauradors –eclesiàstics, notaris, artesans, dones...–. No ho he fet perquè en alguns casos també aquests col·lectius posseeixen bèsties de tir o de transport. En total, al dossier riberenc es relacionen setanta animals, la gran majoria dels quals són

³⁶ Vercher.

èquids, 54, enfront de només 16 bòvids. D'aquests últims, quatre són bous, tots destinats a feines agrícoles (*hun parell de bous per a llaurar*, inventari de 1476), mentre que la resta són vaques (6), vedelles (4) i vedells (2). Cap al final del segle XV, doncs, encara es feien servir els bous per a llaurar els camps, però tant aquesta com les altres tasques agrícoles eren confiades generalment als èquids, tant a rossins i egües com a mules i mul, en un percentatge bastant similar, mentre que els ases i les someres ocupen un lloc més secundari.

Només en uns pocs casos, quan aquests animals han estat posats a la venda en subhastes públiques (*almonedes*) o en alguns deutes, en podem conèixer el preu. Per exemple, en l'inventari de Domènec de Vilalba, de l'Alcúdia, fet el 1371, s'inclouen *vint e tres lliures XVII sous en diners que foren aïts de dues eguas que foren venudes per los dits marmesors*³⁷. En el quadre 10 es detallen els preus obtinguts de la venda d'alguns dels animals relacionats en el quadre 9.

Quadre 10. Preu dels animals als inventaris i almonedes de la Ribera, 1371-1500

ANIMAL	PREU (EN SOUS)
Ase	7
Somera	15
Ruc	65
Mul	60 / 80 / 80 / 100
Vedella	80
Mula	90
Vaca	100 / 140 / 140* / 140* / 220**
Bou	105
Rossí	100 / 100 / 150
Egua	238 / 240***

Font: *Ibidem*.

* Preu conjunt d'una *vacha ab son vadell*.

** Preu conjunt d'una *vaqua e dues vedelles*.

*** Preu conjunt d'una *egua vella e una potranqua*.

Tot i les enormes diferències que els separaven, els preus se situaven dins una gama bastant coherent segons el tipus d'animal. I encara dins d'un mateix tipus de bèstia, els preus oscil·laven segons l'edat, les característiques físiques de l'animal i, molt en particular, l'estat de salut. En el quadre, els preus van des dels 7 sous d'un *ase molt vell e sotil* del tender Jaume Calp, embargat i venut el 1480 pel *peiter* d'Alzira, Bartomeu Vidal,

³⁷ *Ibidem*, doc. 1.

per cobrar-se la quantitat que aquell devia en concepte d'impost, als 238 i 240 sous que costaren diverses mules (dues mules van ser venudes el 1371 per 477 sous i *una egua vella e una potranqua* van ser venudes també conjuntament el 1483 per 240 sous). Aquesta disparitat de preus feia possible que tothom pogués accedir a la possessió d'un animal, ni que fos ja en els últims anys de la vida d'aquest. L'ase venut per 7 sous era *molt vell e sotil*, però també era *vella* l'egua que es va vendre, junt amb una potranca, pel preu més alt, 240 sous. Potser el valor de l'animal jove, la potranca, compensava el del vell. Joves o vells, els ases, les someres i els rucs –és a dir, el bestiar asnal– constituïen la gamma més baixa i accessible, per sota dels muls, que en aquesta mostra se situen per sota dels 100 sous. Per damunt d'aquesta quantitat trobem ja els bous i les vaques, els rossins i, sobretot, les egües, que almenys en aquest dossier són els animals de treball que més costen. Es fa difícil anar més enllà. Els documents són bastant lacònics en la descripció dels animals i, com a molt, ens diuen el color (de pèl negre, gris, quasi de rata, vermell, alatzà, castany, càrden, quasi blanc, blanc; i encara, el castany podia ser *escur o clar*)³⁸, l'edat (vell, vella) i, molt rarament, els anys aproximats (set anys en el cas d'un rossí documentat el 1492, que devia ser considerat jove, si més no en contrast amb un altre del mateix propietari que és qualificat de *vell*)³⁹.

En contrast amb la relativa abundància de referències a animals de treball en el món rural, les dades es fan més escadusseres quan ens aproximem a l'entorn urbà i fem servir la font més escaient per estudiar el mercat de segona mà, les *almonedes*, és a dir, les subhastes tant públiques com privades, que algunes vegades apareixen denominades també com a *encants*. Hi havia almonedes judicials, ordenades pel justícia per tal de satisfer al creditor amb el producte de la venda dels béns del deutor, i registrades en els llibres de la cort, i almonedes privades, fetes generalment pels marmessors per tal de –a més de satisfer igualment els deutes del difunt– fer front a les despeses de la sepultura i als llegats disposats en el testament, i conservades en els protocols del notari que en redactà l'acta. Les primeres, les judicials, no són exhaustives, però tampoc no ho són les segones, fins i tot quan van a continuació d'un inventari

³⁸ En concret, els rossins eren de pèl vermell (5), alatzà (4), andrino (1), negre (1), càrdena (1) i castany (2, l'un "escur" i l'altre "clar"); les egües, de pèl vermell (2), castany (1), negre (1) i blanc (1); els muls, de pèl negre (3), castany (1), andrino (1) i pardo (1); les mules, de pèl negre (5), castany (5), de pèl quasi de rata (3), càrdena (1), pardo (2) i roig (1); els rucs, de pèl quasi blanc (2); les someres, de pèl negre (2) i gris (1); els pollins, de pèl vermell (2); les pollines, de pèl castany (1). "Pardo" és un color cendrós fosc amb matis vermellós; "andrino" deu ser per la fruita de l'andriner, que fa una mena de prunes petites, negres i redones; i "càrdena" deu ser un castellanisme, equivalent a "morat". Vegeu el *Diccionari Català-Valencià-Balear*.

³⁹ Pere Sentaularí, llaurador de Castelló de Xàtiva, i la seva dona Joana posseïen el 1492 dos rossins: "lo hu castany escur, de set anys, e l'altre castan clar, vel". Vercher.

post mortem, que sí que solen ser bastant complets. En efecte, amb independència de la raó que porti els marmessors o els hereus a fer inventari dels béns del testador –conèixer el contingut de l’herència abans d’acceptar-la; determinar clarament els béns del testador si la vídua o el vidu continuen vivint a la casa i, per tant, fent-ne ús; evitar que cap dels fills o hereus del difunt s’apoderi d’algun dels béns d’aquest, presents a la casa on vivia o en altres propietats immobles–, la relació de les seves pertinences, feta per un notari acompanyat dels marmessors i els hereus, sol ser prou exhaustiva, amb l’enumeració detallada de totes les possessions mobles, immobles i semovents del difunt o la difunta. Es tracta de saber –i de deixar-ne constància per escrit– què hi havia a la casa o les cases del testador o la testadora en el moment de la seva mort. Ara bé, no tot el que apareix enumerat en l’inventari és posat després a la venda, ja que no cal subhastar-ho tot per a sufragar les despeses del sepeli, pagar els deutes del testador o fer efectius els llegats als seus destinataris. Si els fills no continuaven exercint l’ofici del pare, és molt probable que les eines de treball d’aquest fossin subhastades, com veiem en el cas de ferrers, fusters i altres artesans, juntament amb estris domèstics i part de la roba i del mobiliari. En canvi, tant els animals de tir i de transport com els instruments agrícoles hi solen aparèixer més rarament.

En una mostra de 330 almonedes de la ciutat de València i alguns pobles de l’horta al llarg del segle XV, reunides en el marc del projecte d’investigació dirigit per Juan Vicente García Marsilla⁴⁰, només 41 contenen referències a animals de treball i a instrumental agrícola, dels quals 36 contenen notícies sols sobre eines agrícoles, 4 sobre eines i animals i un només sobre animals. Potser més que a l’entorn marcadament urbà de la mostra –molts residents a la ciutat de València, fins i tot els artesans, posseïen algun tros de terra en el camp immediat, que cultivaven directament o amb algun llogat en determinats moments de l’any, cosa que explica la presència d’instrumental agrícola en les seves cases–, la raresa d’eines i d’animals en les *almonedes* podria deure’s a la reticència dels hereus a posar a la venda uns béns que consideraven necessaris o que podien continuar utilitzant. En qualsevol cas, analitzaré la mostra més detalladament en el següent epígraf, sobre els instruments agrícoles, i tancaré aquest sobre els animals de treball amb unes últimes consideracions sobre la seva tipologia, preu i reposició. En el quadre 11 he sistematitzat les diferents dades de preus procedents de diverses fonts, tant inèdites com recollides, sobretot, per Frederic Aparisi i Rafael Valldecabres⁴¹.

⁴⁰ Projecte “L’espai domèstic i la cultura material”, citat en n. 20.

⁴¹ Aparisi 2015; Valldecabres 2017; Aparisi 2021.

Quadre 11. Preu dels animals a les comarques centrals valencianes (excepte la Ribera), segle XV

ANIMAL	PREU (EN SOUS)
Ase	20 / 31,5 / 40 / 75 / 80
Somera	60* / 90
Rossí	105 / 120 / 120 / 150
Bou	105 / 135 / 140 / 160 / 170
Jò nec (bou jove)	94
Vaca + jò nec	260
Mula	110 / 280 / 285 / 200 / 300 / 364** / 400

Font: vegeu n. 20 i 41.

* *Ab sa albarda*.

** El preu inclou també la sella i el fre: *Ítem, la mula ab sella e ab lo fre, a-n Mercer, seder, deehuyt lliures quatre sous*, Almoneda dels béns del mercader de València Nicolau Ros (ARV, Protocols del notari Jaume Mestre, 2.647).

La documentació notarial valenciana acredita que els camperols valencians estaven ben proveïts d'animals, tot i representar una forta inversió econòmica, la més important a què havien de fer front en la gestió de les seves explotacions. En la mostra de 57 inventaris reunida per Frederic Aparisi en la seva tesi doctoral, dos terços de les famílies pageses disposaven d'una o més bèsties (el 14 % una sola i el 52 % més d'una, i encara el 27,5 % més de dues), i els pocs que no en posseïen sempre podien llogar-les temporalment⁴². Fins i tot n'hi havia que en tenien set, com Joan Esteve, d'Alcoi, que comptava amb un mul, una mula, un ase, una somera i tres rucs⁴³. En aquesta mateixa mostra, més d'un terç (36 %) dels animals són rossins, mentre que les mules només representen la cinquena part (20 %) i els bous es queden en un marginal 3 %. Al capdavant, aquests últims només es feien servir com a bèsties de llaurada –donada l'escassa, per no dir nul·la, utilització del carro per al transport de productes agrícoles, que més aviat eren carregats a llocs d'atzembles–, mentre que els èquids –rossins, mules i ases– tant es podien emprar per a tirar de l'arada com per a la càrrega –sobretot les mules– i la muntura. De fet, en molts casos, la descripció de l'animal en l'inventari o la seva venda en almoneda van acompanyades sovint dels arreus, en particular l'albarda (*un ase covinent ab una albarda*, venut el 1452 per 31 sous i mig⁴⁴;

⁴² Com ara Antoni de l'Estela, que el 7 d'agost de 1450 s'obligava davant el justícia d'Alcoi a pagar en deu dies a Bernat Jover 11 sous "per rahó de loguer de hun rocí", Aparisi 2015, p. 118.

⁴³ *Ibidem*, p. 316.

⁴⁴ ARV, Protocols del notari Arnau Cabrera, 4.174, ff. 29r-33v. Document datat el 30 d'abril de 1452, corresponent a l'almoneda dels béns de Pasqual Pérez.

*un ase ab l'albarda*⁴⁵; *un rocí ab sa albarda de pèl castany*⁴⁶), la sella (la ja citada *mula ab sella e ab lo fre*⁴⁷, *una mula negra, que era del majoral, quòndam, ab son fre e sella*⁴⁸, *sella francesa de rocí, ab retranques*⁴⁹), frens, brides, regnes, estreps i esperons (*quatre brides menys de regnes*⁵⁰, *quatre frens ab sos regnes, sotils*⁵¹, *un fre sotil e un parell de sperons*⁵², *una brida, unes retranques e un scrigol*⁵³, *un parell d'estreps ginets*⁵⁴, *hun fre e hun scrigol e huna picola, tot vell*⁵⁵).

L'ase era l'animal més barat –encara que, com veiem al quadre 11, alguns exemplars podien arribar als 80 sous–. Tothom, o gairebé tothom, en podia adquirir un i fer-lo servir per a tota mena de feines, des de les agrícoles a les de càrrega i transport i encara com a muntura. Era, doncs, una bèstia molt polivalent i també molt resistent. A més, no era car de mantenir, ja que ases i someres s'alimentaven d'herba, fenc, palla i garrofes, i aquest era també un dels seus principals atractius per a les famílies amb menors recursos, juntament amb el bon preu, la resistència física i la polivalència. Per contra, rossins i egües eren molt més forts, podien tirar millor de l'arada, però eren molt més cars (més de 100 sous, i encara més de 200 en el cas de les egües de la Ribera, quadre 10), requerien de més atencions per part del propietari i, sobretot, costaven molt més de mantenir, ja que, encara que també podien menjar herba, fenc i palla, la seva alimentació es basava fonamentalment

⁴⁵ ARV, Protocols del notari Jaume Mestre, 2.647. Document datat el 10 de maig de 1406, corresponent a l'almoneda dels béns del mercader Nicolau Ros.

⁴⁶ Valldecabres 2007, doc. 16. Document datat el 7 d'agost de 1439, corresponent a l'inventari dels béns de Pasqual Navarro, veí de Quart.

⁴⁷ ARV, Protocols del notari Jaume Mestre, 2.647. Document datat el 10 de maig de 1406, corresponent a l'almoneda dels béns del mercader Nicolau Ros.

⁴⁸ Valldecabres 2007, doc. 42. Document datat el 16 d'abril de 1480, corresponent a l'inventari dels béns de Bernat Cartó, majoral del monestir de Poblet, en el castell de Quart.

⁴⁹ ARV, Protocols del notari Jaume Mestre, 2.647. Document datat el 10 de maig de 1406, corresponent a l'almoneda dels béns del mercader Nicolau Ros.

⁵⁰ Valldecabres 2007, doc. 16. Document datat el 7 d'agost de 1439, corresponent a l'inventari dels béns de Pasqual Navarro, veí de Quart.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ ARV, Protocols del notari Joan Peris, 2.765. Document datat el 29 de juliol de 1407, corresponent a l'almoneda dels béns del cabanyer Bernat Canyelles. Segons el DCVB, la “retranca” tant pot ser una “peça ampla i corbada, de cuiro, sola, tela forta o fusta, que subjecta la sella o bast per darrera passant per sota la coa de la bístia”, com la “corda que va de dreta a esquerra passant per darrera les cames de davant dels animals que llauren, subjectant-los el collar” o les “brides o regnes dels muls de carro”. El diccionari no recull, però, l'entrada “scrigol”, terme que només he trobat citat també en dos inventaris de Berga de 1383 (“unum scrigol”), *vd.* Santandreu 2006, vol. II, pp. 74 i 109, docs. 45 i 50.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ ARV, Protocols del notari Jaume Pinosa, 1.837, ff. 9r-10r. Document datat el 22 de febrer de 1482, corresponent a l'almoneda dels béns del paraire Bernat Beneito.

en la civada, l'avena i altres plantes farratgeres (i podem reprendre ací les consideracions de Langdon i Viciano sobre el cost de manteniment anual de les cavalleries, que podia ser tan elevat com el preu mateix de l'animal). Entre els ases i els cavalls se situaven les mules, que unien a la resistència i la polivalència dels primers la força dels segons, i que al mateix temps, tot i ser tan tossudes com els ases, eren més dòcils que aquests i costaven menys de mantenir que les egües i els rossins. Potser això expliqui la preferència per aquesta mena d'animals, que eren, per altra part, els que assolien un preu més elevat (més de 400 sous en alguns dels casos). Per altra part, el preu i, sobretot, el cost de manteniment devien influir, molt més que la fortalesa i les virtuts dels diferents tipus de bèsties, en la seva distribució social. Els pagesos més humils havien de conformar-se amb un ase o una somera, barats i polivalents, mentre que els benestants podien permetre's un rossí o una egua, forts però cars de mantenir, o fins i tot una mula, tan forta com un cavall i cara de preu, però no molt costosa quant al manteniment. Els llauradors rics, per la seva part, podien tenir diverses bèsties a l'estable, destinades cada una a funcions diferents. Ja m'he referit abans a l'alcoià Joan Esteve, que en tenia set –un mul, una mula, un ase, una somera i tres rucs–, i hi podríem afegir el sucà Guillem Coll, que posseïa quatre mules –tres de pèl castany i una de pèl pardo–; el llaurador Pere Moreta, de Castelló de Xàtiva, que comptava amb tota mena d'animals –*hun mul de pèl negre, hun roci de pèl negre, hun parell de bous per a llaurar*–, destinats a usos diversos; els veïns de Quart Pasqual Navarro i Jaume Monçó, amb un rossí i un ase el primer i dos rossins el segon; i el ciutadà de València Pere Garró, conseller reial i lloctinent del batlle general, en l'estable de la casa del qual els marmessors van trobar dues mules, *la una negra e l'altra de pèl blanquinós*. Quant als bous, la seva presència no sols és molt minoritària –i sovint complementària– en les diferents mostres que hem utilitzat, sinó que en moltes ocasions es tractava d'animals lliurats en préstec pel senyor als seus nous vassalls –emfiteutes, arrendataris o mitgers–, als quals, a més de la terra, els proveïa de llavors, bèsties d'arada i fins i tot eines, configurant així un deute que el pagès havia de liquidar abans de poder abandonar la senyoria i que es convertia, en la pràctica, en una mena de remença⁵⁶.

Comprar un animal suposava una inversió econòmica important, mantenir-lo durant un any podia costar tant com el preu que s'havia pagat per ell, cosa que obligava els pagesos valencians a ajustar les seves

⁵⁶ Aquesta mena de préstecs senyorials, concedits sobretot, però no sols, a pagesos musulmans, que he pogut documentar per a la Ribera del Xúquer al segle XIV, han estat també repertoriats per Frederic Aparisi per a la Vall d'Albaida i altres comarques al segle XV. Aparisi 2015, p. 122.

estratègies d'inversió als seus recursos presents i futurs, ja que també es podia recórrer al crèdit, com testimonien copiosament els reconeixements de deute davant notari o les obligacions davant el jutge. Una inversió, a més a més, que calia renovar de tant en tant, abans que els animals no comencessin a perdre vigor –i valor– o es consumís la seva vida útil. No sabem cada quant de temps canviarien les seves bèsties de treball els pagesos valencians. Carmel Ferragud considera que un animal que passés quatre o cinc anys al jou era ja excessivament vell per treballar, encara que això no vol dir necessàriament que se'l renovés amb aquesta freqüència i ben sovint les penúries econòmiques de les famílies pageses les obligaven a allargar bastant més la vida útil de les seves bèsties⁵⁷. Només en tres casos dels centenars d'inventaris i almonedes reunits se'ns diu l'edat de l'animal: un rossí gris de sis anys, *poch més o menys*, del llaurador Bernat Alfonso, de Mislata, venut el 1478 a Miquel Ponç per 150 sous⁵⁸; un rossí de set anys del llaurador Pere Sentaulari, de Castelló de Xàtiva, dels dos que posseïa –*lo hu castany escur, de set anys, e l'altre castan clar, vel*–, ja citat anteriorment, i un altre de nou anys del veí de València Francesc Miquel –*Ítem, en lo stable hun roci de pèl castany clar, de temps nou anys, poch més o menys*⁵⁹–. En el primer cas, es contraposa el rossí de set anys a un altre considerat vell, donant a entendre així que al de set anys no se'l considerava vell. Tampoc no es diu que siguin vells els de sis i nou anys. Si cavalls i mules eren utilitzats en les feines agrícoles a partir dels tres o els cinc anys i allargaven la seva vida útil set, deu o més anys, uns rossins de set i nou anys com els dos dels quals en sabem l'edat no podien ser qualificats de vells, i certament no ho eren. Ara bé, molts, un nombre important dels animals documentats als inventaris i almonedes valencians són sistemàticament denotats com a *vells*⁶⁰, amb independència de la condició social del seu propietari, cosa que permet concloure que fins i tot els pagesos benestants allargaven tot el que podien la vida útil de les seves bèsties de treball, designades invariablement com a *velles, sotils o de poc valor*. N'he reunit alguns exemples en el quadre 12.

⁵⁷ Ferragud 2003, p. 132.

⁵⁸ APNP, Protocols del notari Joan Toda, 25.645. Document datat el 21 d'agost de 1478, corresponent a l'almoneda dels béns de Bernat Alfonso, llaurador de Mislata, feta per Bernat Martí, corredor públic.

⁵⁹ ARV, Protocols del notari Bartomeu Carries, 2.973. Document datat el 6 de maig de 1468.

⁶⁰ És a dir, de més de set i nou anys si, com acabem de veure, els d'aquesta edat no són qualificats encara de “vells”.

Quadre 12. Edat i condició d'alguns animals recollits en inventaris i almonedes valencians

ANY	LLOC	PROPIETARI	DESCRIPCIÓ DE L'ANIMAL
1437	València	Joan Llopis, rector de Silla	<i>Ítem, en la entrada del dit alberch, primo una mula vella, castanya scura, ab sa sella e fre</i> ⁶¹ .
1438	València	Pere Tamarit	<i>Ítem, un rocí de pèl castany</i> ⁶² .
1439	Quart	Garcia Cascant	<i>Ítem, un rocí de pèl castany, coxo, sotil, de poqua valor, per lo qual són deguts quatre florins</i> ⁶³ .
1439	Quart	Pasqual Navarro	<i>Ítem, un rocí ab sa albarda, de pèl castany... Ítem un ase coxo, sotil e vell</i> ⁶⁴ .
1450	Alfàfar	Bartomeu Bellido, llaurador	<i>Ítem, en lo corral... una somereta de pèl blanch, sotil. Ítem, un parell de bou</i> ⁶⁵ .
1452	València	Joan Francolí, llaurador	<i>Ítem, hun rocí de pèl gris, ab son bast. Ítem, hun ase</i> ⁶⁶ , venuts per 120 i 20 sous respectivament.
1460	Patraix	Pere Vives, llaurador	<i>Ítem, un ase vell de pèl blanquinós e sotil</i> ⁶⁷ .
1467	Quart	Jaume Monçó, llaurador	<i>Ítem, per hun rocí blanch, a-n Bernat Alfonso de Mizlata, per preu de CXX sous. Ítem, per hun rocí de pèl castany clar, a-n Anthoni Lobregat, per CV sous</i> ⁶⁸ .
1476	Quart	Pasqual de Moros, prevere	<i>Ítem, hun rocí de pèl blanch</i> ⁶⁹ .
1478	Mislata	Miquel Ferrer	Un rossí gris de 6 anys, venut a Miquel Ponç, per 150 sous. Un ase blanc, vell, venut a Lluís Garcia, fuster de València, per 40 sous ⁷⁰ .
1478	Sueca	Pere Garró, ciutadà de València, conseller reial i lloctinent del batlle general	<i>Ítem, una somera vella</i> ⁷¹ .
1479	Quart	Jaume Calp, tender	<i>Ítem, en lo estable de la dita casa foren atrobades dos mules, la una negra e l'altra de pèl blanquinós, molt velles</i> ⁷² . <i>Primo, un ase molt vell e sotil... per set sous</i> ⁷³ .
1480	Alzira		<i>Ítem, dues mules de pèl castany, velles, la una manqua, per preu de cent huytanta sous.</i>
1483	Riola	Mateu Llibre	<i>Ítem, una egua vella, e una potranqua, per preu de dohents quaranta sous</i> ⁷⁴ .

Font: veure notes 61 a 74.

⁶¹ ARV, Protocols del notari Marc Barberà, 200, ff. 8-20 (f. 11).

⁶² *Ibidem*, ff. 47-48 (f. 48v).

⁶³ Valldecabres 2007, doc. 15.

⁶⁴ *Ibidem*, doc. 16.

⁶⁵ APNP, Protocols del notari Pere Massó, 22.858.

⁶⁶ ARV, Protocols del notari Antoni Altarriba, 702, ff. 70v-71r (f. 70v).

⁶⁷ Mozas, Barquero, Algarra 2019. Document datat el 25 de juny de 1460.

⁶⁸ Valldecabres 2007, doc. 25.

⁶⁹ *Ibidem*, doc. 31.

⁷⁰ APNP, Protocols del notari Joan Toda, 25.645. Document datat el 21 d'agost de 1478, corresponent a l'almoneda dels béns de Bernat Alfonso, llaurador de Mislata, feta per Bernat Martí, corredor públic.

⁷¹ AMS, Actes del justícia, 1478, primera mà d'Obligacions, f. 40. Document datat el 21 de desembre de 1478.

⁷² Valldecabres 2007, doc. 40.

⁷³ AMA, Llibre d'actes dels Jurats i Consell de l'any 1479-80, 03/69, f. 157v.

⁷⁴ APNP, Protocols de Pere Cerveró dels anys 1482-1483, 13.625. Document datat el 25 de juliol de 1483, corresponent a la venda dels béns de l'herència de Mateu Llibre, veí de Riola.

Llauradors rics, tenders, rectors i fins i tot personatges prominents com el conseller reial i lloctinent del batlle general tenien als seus estables animals vells, fins i tot molt vells, sotils –de poca vàlua– i defectuosos –un ase coix, una mula manca–. Tot i alguns casos extrems, com els citats, que allargaven tot el que podien la vida útil dels animals, calia reposar-los, tant per substituir-los per d’altres més joves i forts com per evitar l’excessiva depreciació del seu valor. I aquesta era una operació que les famílies benestants podien finançar en part amb la venda de l’animal vell a pagesos més modestos, que podien accedir així a la possessió de bèsties de treball a un preu inferior al dels animals joves i més ajustat als seus propis ingressos. S’engegava així un cicle de renovació i reutilització que, per una banda, en les explotacions millor dotades, permetia substituir els animals vells i de forces i rendiment decreixents amb d’altres de menor edat i vigorosos, i per l’altra, en les més menudes i amb menys recursos, permetia reaprofitar i continuar utilitzant la bèstia fins a revendre-la a un tercer, en una contínua davallada del preu i de les condicions físiques, o fins que moria o, ja massa vella, resultava del tot inservible. Els bous i les vaques es depreciaven menys, perquè, si bé ja vells per al treball, continuaven tenint un valor com a carn. Però dels èquids, tant els rossins i les egües com les mules i els ases, en una societat que no apreciava la seva carn per al consum humà, ja només es podia aprofitar la pell.

3. L’INSTRUMENTAL AGRÍCOLA

Res o quasi res no era comparable, ni en valor ni en preu, als animals entre els béns dels camperols. Ni tan sols l’arada, que era només una peça petita de la gran “màquina” agrícola medieval en la qual la bèstia de tir constituïa el component més important. Per altra part, com de seguida veurem, d’arades n’hi havia moltes i de diferents qualitats i preus, cap d’ells excessiu o inaccessible per a la majoria dels pagesos. Només el cup, generalment acompanyat del follador, és a dir, el recipient on es trepitjava el raïm per fer-ne vi, podia assolir un preu elevat, pròxim al dels animals, però la seva possessió quedava limitada als llauradors benestants, als qui disposaven de vinyes entre les seves heretats agràries i en comercialitzaven la producció de vi. En general, la diversitat i el valor de l’utillatge agrícola eren molt reduïts, tant en termes absoluts com en relació a tots els altres béns mobles de la casa, fins i tot en les cases pageses. Els inventaris i les almonedes dediquen sovint pàgines i pàgines a la roba de vestir i la roba de casa, així com a tota mena de mobles i estris de cuina, però a penes contenen referències a eines agrícoles, les quals, per altra banda, assoleixen uns preus molt baixos, gairebé irrisoris, en les subhastes. En els quadres següents he reunit els diferents tipus d’instruments agrícoles que

apareixen en les mostres utilitzades, així com el preu pel qual van ser venuts/comprats i l'adjectiu que caracteritza el seu estat de conservació i utilització.

Si comencem per l'instrument fonamental del treball agrícola, l'arada, aquell que feia servir Guy Bois per a diferenciar els llauradors dels bracers o jornalers, trobem que el seu preu era relativament barat, entre 6 i 19 sous, accessible a tota mena de pagesos (entre dos-tres i sis-vuit jornals agrícoles). No era, doncs, la possessió d'una arada l'element diferenciador dins del camperolat –en tot cas, ho seria més la possessió d'una o més bèsties de tir–, sinó una eina bastant usual, present als inventaris de tots els qui disposaven d'una explotació agrària, fossin pagesos o no.

Quadre 13. Arades, jous i relles als inventaris i almonedes valencians dels segles XIV i XV

ANY	LLOC	PROPIETARI	DESCRIPCIÓ DE L'ARADA, EL JOU I/O LA REL·LA
1375	–	–	<i>Hun aradre ab son jou</i> , venut per 15 s. i 6 d.
1378	Vila-real	Guillem Arnau	<i>I aradre ab sa rella... I jou de just... I aradre ab sa rella, ab son jou, e ab ses exangües e tràsega venut a Guillamó Sant Joan</i> , per 7 s.
1381	Ternils	Pere Dalmau, rector	<i>I aradre de bèsties menós ab sos arreus.</i>
1381	Ternils	Andreu Avellà	<i>Ítem, VIII [s.], los quals deu A. Avellà per un aradre.</i>
1403	Alzira	Bartomeu Pujol	<i>Ítem, un aradre, usat, arreat e ab son jou.</i>
1429	Campanar	Joan de Moya, llaurador	<i>Dos aradres ab ses relles, i un jou</i>
1429	València	Francesc Tordera i Caterina Rella	Un aladre, 8 s. 4 d., un aladre llonc, 14 s. 4 d.
1438	Sueca	Ramon Sisteró	<i>Ítem, un aradre ab sos arreus.</i>
1439	Quart	Pasqual Navarro	<i>Ítem, un aradre. Ítem, un altre aradre de dos canons [timons?] ab sos areus.</i>
1439	València	Bartomeu d'Anin	Una rella no acabada, solament forjada, venuda per 6 s. Una rella ja vella, 2 s. 3 d. Una altra rella vella, 2 s. 4 d. Tres relles velles, sotils, 5 s. 2 d.
1450	Burjassot	Bartomeu Bellido	<i>Hun aradre ab hun jou.</i>
1452	València	Pere Domingo	Un aradre, 19 s.; un jou trencat i collars i feltres de poca valor, 1 s.
1456	Sueca	Miquel Ferri	<i>Ítem, un aradre ab sos arreus.</i>
1460	Patraix	Pere Vives, llaurador	<i>Dos aladres, la hú de dos timons e lo altre de parell, ab sos arreus.</i>
1464	Castelló de Xàtiva	Joan Fexes	<i>Ítem, un aradre de parell, ben usat.</i>
1464	La Foia	Maimó	<i>Ítem, hun aradre ab sos arreus.</i>
1464	Castelló de Xàtiva	Joan Rugat	<i>Ítem, un aradre..., altre de parell ab sos arreus.</i>
1464	Alberic	Pere Pola, alcaid del castell	<i>Primo, fon atrobat en la entrada de la dita casa hun aladre ab tots sos arreus.</i>

ANY	LLOC	PROPIETARI	DESCRIPCIÓ DE L'ARADA, EL JOU I/O LA REL·LA
1467	Quart	Jaume Monçó	<i>Ítem, per hun aladre e hun jou, que's vené de comú per XVI s.</i>
1469	Alzira	Joan Sapllana, fuster	<i>Item, quaranta e sis dentals de aradre de carrascha, ja gastats. Item, quaranta chinch cameta entre carrascha e olivera, ja boschades. Item, quatre jous de laurar, de llidoner, gastats. Item, dos aradres de parell, ab tots arreus, ab hun jou sol. Item, quatre troços de olivera e/o corbs per a serrar per a fer steves de dradros (sic). Item, tres troços altres de fusta de olivera, ja serrats per a fer steves de aradres.</i>
1476	Castelló de Xàtiva	Pere Moreta	<i>Item, dos aradres de parell, ab tots sos arreus.</i>
1476	Pobla Llarga	Pere Ivanyes, llaurador	<i>Item, hun aradre de parell.</i>
1478	Mislata	Bernat Alfonso, llaurador	<i>Una aradre ab lo jou, venut a Jordà de Fort, per 15 s., i un jou a Nicolau Llobregat per 11 d.</i>
1483	Riola	Mateu Llibre, veí de Riola	<i>Item, un aladre ab tots sos arreus per preu VIII s.</i>
1483	Cullera	Bernat Peris	<i>Item, un jou... a-n Guillem Ferrer, I s. VI d.</i>
1483	Cullera	Bernat Peris	<i>Item, una rella ha-n Johan Deusovol, major, III s.</i>
1484	Cullera	Antoni Peris	<i>Ítem, un aladre.</i>
1484	València	Pere de la Hoz, llaurador	<i>Un aladre dolent e lo timó trencat, a Joan Gomiç, 6 s. 2 d.</i>
1485	Sueca	Guillem Coll, llaurador	<i>Ítem, tres aradres ab ses relles. Ítem, hun jou, dos coxins e dos collars.</i>
1487	Sueca	Pere Gassara, llaurador	<i>Ítem, hun aradre ab sa rella.</i>
1490	València	Joan Garcia, llaurador	<i>Un aladre i una rella i un llegó de cavar, venut per 7 s.</i>
1492	Castelló de Xàtiva	Pere Sentaulari, llaurador	<i>Ítem, més, hun aradre de parell, ab tots sos arreus. Ítem, altre aradre forquat, sense rella.</i>
1492	Castelló de Xàtiva	Perot Roca, cavaller de Xàtiva	<i>Item, hun aladre forquat, hussat, fonch liurat a-n Nicholau Carbonel, per nou sous sis dinés. Ítem, altre aladre de parell, molt sotil, fonch liurat, per tres sous huyt dinés a-n Francesch Prinyonossa.</i>
1492	Castelló de Xàtiva	Pere Sentaulari, llaurador	<i>Primo, un aladre forquat, molt sotil, fonch liurat a-n Vicent Cervès, per sis sous.</i>
1499	València	Úrsula, vídua d'Alfons Martí	<i>Un aladre per a llaurar, venut a Joan Dàries, llaurador, per 9 s. 6 d., i un altre aladre a Joan Munyós per 6 s. 3 d.</i>
1500	Sueca	Baltasar Seguer, llaurador	<i>Una steva nova, e hun jouet de dos timons.</i>
1503	Burjassot	Jaume Boyso, llaurador	<i>Un jou de laurar, venut a Jeroni Ponç, llaurador, per 1 s. 8 d.</i>

Quadre 14. Tipus i preus d'arades, relles i jous (en sous i diners)

TIPUS D'EINA	PREU
Aladre	6, 6/2, 6/3, 7, 7, 8, 8/4, 9, 9/6, 9/6, 14/4, 15, 15/6, 16, 19
Aladre de parell	3/8
Rella	1/8 (tres relles venudes per 5/2), 2/3, 2/4, 3, 6
Jou	0/11, 1, 1/6

Hi havia dos tipus d'arada o *aradre*, com diuen els documents valencians: la de parell, que arrossegaven un parell de bèsties, generalment bous, i el forcat, que portava un sol animal, ja fos un rossí, un ase o un mul, i que era prou més car que el de parell, com es pot veure als quadres 13 i 14. En dos casos dels relacionats en el quadre 13 se citen els dos tipus d'arada en mans d'un mateix propietari: dels dos *aradres* que posseïa el llaurador de Patraix Pere Vives el 1460, l'un era de dos timons i l'altre de parell, mentre que el cavaller de Xàtiva Perot Roca tenia a la seva explotació a Castelló de Xàtiva el 1492 *hun aradre forquat, hussat i altre aladre de parel, molt sotil*, que van ser venuts a dos compradors diferents per 9 sous 6 diners i 3 sous 8 diners, respectivament. Un altre *aladre forquat, molt sotil* va ser venut, també el 1492 i igualment a Castelló de Xàtiva, per 6 sous 6 diners, gairebé el doble del que, com hem vist, costà el mateix any i al mateix lloc un *aladre de parel, molt sotil*. L'arada era molt senzilla i constava de tres parts: la cama o timó, dita també cama-timó, que era la part que s'enganxava als animals, i que en el cas del forcat prenia la forma de forca, d'ací el nom; el dental, que era l'arada pròpiament dita i on es posava la rella; i l'esteva, que era d'on l'agafava el pagès. Com podem observar al quadre 13, els inventaris i almonedes valencians esmenten algunes de les diferents parts de l'arada –cames, esteves, dentals, relles– i dels arreus i les peces que junyien els animals –jous, coixins, collars, feltres–. Tret de la rella, que era l'única peça de ferro i que costava ella sola tant com una arada vella, totes les altres eren de fusta i, si fem cas dels adjectius que utilitzaven els notaris que redactaven els inventaris i les almonedes, es tractava tant l'armadura de fusta en el seu conjunt com les peces que la integraven, d'aparells *usats*, fins i tot *ben usats, gastats, vells, dolents, trencats, molt sotils...*, és a dir, de poca vàlua, donat el seu estat de conservació.

En tot cas, per molt que pogué durar una arada –i ja hem vist que fins i tot els cavallers, com Perot Roca, les feien durar tot el que podien, fins el punt que els dos *aladres* que posseïa a la seva mort, l'un de forcat i l'altre de parell, són qualificats d'*usat* i *molt sotil*, respectivament–, la rella i les altres peces havien de ser substituïdes amb relativa freqüència. De la part metàl·lica, se n'ocupava el ferrer, i de la fusta, el fuster. Precisament, disposem de l'inventari dels béns d'un fuster, Joan Sapllana, del raval de Sant Agustí, d'Alzira,

habitat principalment per pagesos, en el taller del qual es trobaven nombroses peces velles per a reaprofitar-ne la fusta i també fusta acabada de tallar per a fer peces noves. En total, el fuster tenia al seu taller, el 1469, 46 dentals de fusta de carrasca, *ja gastats*, i 4 jous de fusta de lledoner, també *ja gastats*. Igualment tenia 45 cametes noves de fusta de carrasca i d'olivera, *ja boscades*, és a dir, ja tallades i desbastades, preparades per a obrar-les, així com quatre trossos d'olivera per a serrar i fer esteves i altres tres trossos d'olivera ja serrats, també per a fer esteves⁷⁵. Els altres objectes inventariats a l'obra d'obra és possible que siguin seus, perquè no són moltes unitats, però també és possible que les tingués per a reparar-les. De les peces de ferro, la rella principalment, però també la ferradura dels animals, se n'ocupava el ferrer. També en aquest cas disposem de l'inventari del ferrer Bartomeu d'Anin, de València, fet el 1439, en el taller del qual es relacionen una rella nova, no acabada encara, solament forjada, que es va vendre per 6 sous; dues relles qualificades de *velles*, venudes per 2 sous 3 diners i 2 sous 4 diners respectivament; i tres relles *velles, sotils*, que es van vendre totes tres per 5 sous 2 diners, és a dir, poc més d'un sou i mig cada una. També s'hi esmenten, al taller d'aquest mateix ferrer, *set dotzenes de ferradures de huyt clauers*, venudes, *a cinch sous dotzena*, per 35 sous 10 diners, i *tres dotzenes de ferradures xiques*, venudes, *a tres sous dotzena*, per 9 sous⁷⁶.

Tot sumat, l'arada de fusta i la rella de ferro, feia un preu important –25 sous si sumem els preus més alts pagats per un aladre (19) i una rella (6) nous–, però no desmesurat i que baixava considerablement si s'adquiria en el mercat d'ocasió –en un dels casos recollits al quadre 13 es van vendre un aladre, una rella i un llegó de cavar, tot per 7 sous, i en un altre, un *aradre ab sa rella, ab son jou e ab ses exangües e tràsega*⁷⁷, també tot per 7 sous–. Encara calia afegir-hi, a més a més, el preu del jou –quan no hi era inclòs–, el colleró, els coixins i la resta de l'arnès (frens, regnes, brides, estreps, esperons). Amb tot, el cost principal d'aquesta “màquina” agrícola el representaven, com ja hem vist, els animals que se n'encarregaven de la tracció. Era el preu combinat de l'arada, la rella, l'arnès i, sobretot, la bèstia de tir, i tant o més que això, el cost de manteniment de l'animal, especialment en el cas dels cavalls, el que podia arribar a assolir una quantitat important i que certament marcava diferències dins del camperolat.

⁷⁵ Vercher.

⁷⁶ ARV, Protocols del notari Bernat Centelles, 574. Document datat el 7 d'agost de 1439.

⁷⁷ Segons el DCVB, l'“aixanguer” és una corretgeta que va a cada espadella del jouet o forcasset i que sosté cada cap del timó del forcat, i la “tràsega”, una anella de fusta o de ferro que va penjada per l'aixanguer a la part central del jou, i dins la qual passa i se subjecta l'espigó de l'arada.

Quadre 15. Cups, premses i trulls

ANY	LLOC	PROPIETARI	DESCRIPCIÓ I PREU
1380	Alzira	Ramon Llop, vidua de	<i>Item, l. cubet chiquet de fust, tot corquat... Ítem, l. cub que pot colar l^a jerra més ab son follador, tot podrit⁷⁸.</i>
1390	Cotes	Eximèn Pérez d'Oris, cavaller, senyor del lloc de Cotes.	<i>Item, un cup de roure ab son follador⁷⁹.</i>
1401	Sueca	Bernat Blanc	<i>Un cub gran que cola XII gerres, de roure, ab folador. Ítem, altre cup de roure que cola VI gerres, ab follador. Ítem, un cubet xich que cola gerra i miga, de roure. Ítem, un banch gran per a veremar⁸⁰.</i>
1403	Alzira	Bartomeu Pujol	<i>Item, un cub de olivera e roure que cola tres gerres, ab son follador⁸¹.</i>
1406	València	Nicolau Ros, mercader	Un follador nou dels trulls, venut per 20 sous. Sis posts grosses per cobrir l'un dels trulls quan és ple per haver allen passatge a l'altre trull, 4 sous. <i>Un cup ab follador, 220 s⁸².</i>
1412	Sueca	Ramon Garí	<i>Item, un cup de roure ab son follador⁸³.</i>
1416	Ontinyent	Pere de Bellvis, noble	<i>Item, un banch per al trull de oli, ab sos peus⁸⁴.</i>
1418	València	Miquel Ribera, vidua de	<i>Item, un cup a-n Vicent de Mora, LXXI sous⁸⁵.</i>
1422	Alzira	Pere Barbastre, vidua de	<i>Item, un cup que pot cabre tres gerres, poch més o menys, ab son follador e banch⁸⁶.</i>
1422	Alzira	Pere Costeja, notari	<i>Item, un cup de olivera, que pot cabre cinch gerres, poch més o menys, ab tots sos arreus. Ítem, una bigua gran o premsa de fer oli, ab sos arreus⁸⁷.</i>
1422	València	Lluís Bernús, argenter	<i>Item, fon venut hun cup de cirer ab son follador, lo qual colava VIII o X jerres... per CLX sous⁸⁸.</i>
1437	Silla	Joan Llopis, rector	<i>Item, en lo celler, primo hun cup que pot collar X gerres, poch més o menys, ab nou cercols e ab sa talla e corda⁸⁹.</i>
1438	Sueca	Ramon Cisteró	<i>La mitat per indivis de un cup de roure deforatat que pot colar tres gerres, poch més o menys⁹⁰.</i>
1444	Alzira	Andreu Roig	<i>Item, tres cups ab sos folladós e dos banchs⁹¹.</i>
1456	Sueca	Miquel Ferri	<i>Item, un cup, sotil⁹².</i>

⁷⁸ AMA, Notal de Bernat Llorenç dels anys 1379-80, 040/5.

⁷⁹ APNP, Notal de Vicent Queralt de l'any 1390, 1.413, ff. 50v-53v.

⁸⁰ APNP, Protocol del notari Bartomeu Martí, 72. Document datat el 3 de maig de 1401.

⁸¹ APNP, Protocol de notari desconegut de l'any 1403, 22.484. Document datat l'11 d'octubre de 1403.

⁸² APNP, Protocol del notari Jaume Mestre, 2.647. Document datat el 10 de maig de 1406.

⁸³ APNP, Protocol del notari Bartomeu Tovià, 24.547. Document datat el 27 d'abril de 1412.

⁸⁴ APNP, Protocol del notari Pere Biguerany, 25.322. Document datat el 9-14 de març de 1416.

⁸⁵ APNP, Protocol del notari Bartomeu Martí, 68. Document datat el 20 d'abril de 1418.

⁸⁶ AMA, Notal de Bernat de Comodolins, de l'any 1422, 040/24. Document datat el 23 de febrer de 1422.

⁸⁷ *Ibidem*. Document datat el 17 de juny de 1422.

⁸⁸ APNP, Protocol del notari Felip Lleopart, 23.676. Document datat el 22 de novembre de 1422.

⁸⁹ APNP, Protocol del notari Marc Barberà, 200, f. 11. Document datat el 6-7 de juny de 1437.

⁹⁰ APNP, Protocol del notari Francesc Benet, 24.886. Document datat el 25 de juny de 1438.

⁹¹ AMA, Llibre dels actes dels Jurats i Consell, dels anys 1444-1445, 03/35. Document datat l'1 d'agost de 1444.

⁹² APNP, Protocol del notari Francesc Benet, 24.895. Document datat el 10-11 de maig de 1456.

ANY	LLOC	PROPIETARI	DESCRIPCIÓ I PREU
1460	Patraix	Pere Vives, llaurador	<i>Un cup de roure ab son follador, que cola dotze gerres; un altre cup de roure sense follador que cola sis gerres, sotil</i> ⁹³ .
1476	Alzira	Joan Saplana, fuster	<i>Item, hun cup de fusta de olivera que cap vint e cinch c[ànters] de aygua, poch més o menys, ab son follador e banch</i> ⁹⁴ .
1483	Riola	Mateu Llibre	<i>Item, un cup e follador, de roure, ab son banch per XXX sous</i> ⁹⁵ .
1485	Sueca	Guillem Coll	<i>Item, dos cups ab sos banchs e folladors. Item, huna premsa ab tots areus</i> ⁹⁶ .
1488	Alzira	Joan Salvador, notari	<i>Item, un cub, migancer que pot colar quinze o setze [...], ab follador e banch</i> ⁹⁷ .
1503	Burjassot	Jaume Boyso, llaurador	<i>Una premsa vella ab tots sos arreus, venuda a Joan Dàries, llaurador, per 15 sous 6 diners</i> ⁹⁸ .

L'altre gran instrument agrícola, més car que l'arada si considerem només l'armadura de fusta i ferro, sense l'animal, era el cup, el recipient que junt amb altres dos elements, el *follador* i el *banc*, es feien servir per a trepitjar el raïm i fer vi. Hi havia cups de diferents grandàries –gran, mitjancer i xic o xiquet– i capacitat –des d'una a dotze gerres–, la majoria fets de fusta de roure i, en menor mesura, d'olivera i cirerer. Tanmateix, el seu preu elevat –en un dels casos relacionats en el quadre 15, *un cup ab follador* es va vendre per 220 sous, una quantitat important, similar a la que costava un rossí o una mula– en limitava la possessió només a les famílies benestants –predominants en el quadre 15: nobles i cavallers, eclesiàstics, notaris, mercaders, argenters, llauradors i artesans rics– que eren també les que més podien necessitar d'aquests aparells de transformació per tal de fer vi i comercialitzar-lo. Tot i així, de nou l'estat de conservació podia baixar-ne considerablement el valor. D'alguns d'aquests cups se'ns diu que eren *sotils* o que estaven *corcats* o *podrits*. I en conseqüència, els preus baixaven sensiblement: dels 220 sous citats als 160, també per *un cup ab son follador*, els 71 per un cup, els 30 per un cup, follador i banc, i els 20 per un follador. Gràcies a les almonedes, els pagesos més modestos podien adquirir i reutilitzar unes importants infraestructures agrícoles que, noves, els haurien resultat prohibitives. El mateix es pot dir dels trulls i les premses de fer oli –consistents principalment en una biga de fusta gruixuda i llarga, *ab sos arreus*, com es descriu en un document de 1422 recollit al quadre 15–, per bé que en aquest cas no hem trobat referències ni al preu ni a l'estat de conservació.

La resta d'eines agrícoles es podien obtenir a preu assequibles, i encara més si s'adquirien al mercat de segona mà. En el quadre 16 he relacionat

⁹³ Mozas, Barquero, Algarra 2019. Document datat el 25 de juny de 1460.

⁹⁴ AMA, Pergamins comuns, 011/247. Document datat el 16 de gener de 1476.

⁹⁵ APNP, Protocol del notari Pere Cerveró, 13.625. Document datat el 25 de juliol de 1483.

⁹⁶ AMS, Llibres judicials de la cort del Justícia, 9. Document datat el 27 d'abril de 1485.

⁹⁷ AMA, Protocols de Llorenç Jordà i Jaume Salazar dels anys 1479-1489, 040/25. Document datat el 24 de març de 1488.

⁹⁸ APNP, Protocol del notari Joan Comes, 606, ff. 140-146. Document datat el 10 de setembre de 1503.

una quarantena d'instruments –que puguen a més de setanta, si distingim entre les diferents varietats–, amb els adjectius que en qualifiquen les característiques i l'estat de conservació i els diferents preus pels quals es van vendre en les almonedes. Només les selles de les cavalcadures assolien un preu elevat (32 sous i 2 diners en el cas d'una sella francesa de rossí, amb les retranques), però fins i tot se'n podien obtenir per preus molt baixos (5 sous) en cas que fossin velles o estiguessin trencades. Un clar exemple de reciclatge i reaprofitament, perquè l'únic sentit que tenia comprar una sella trencada era per a reparar-la i tornar-la a utilitzar. Totes les altres eines –per a preparar el camp, cavar, portar i girar el fem, birbar, podar i empeltar els arbres, segar els blats i collir la verema, transportar les espigues o el raïm, ventar els blats, triar i garbellar els grans i mesurar la producció– així com els arreus de les bèsties –a excepció de les selles– costaven menys de deu sous, si més no individualment, perquè, tot sumat, l'utilitat agrícola podia assolir una quantitat important i inaccessible si s'hagués de comprar de cop. Però en les cases pageses coincidien les eines heretades amb les comprades de primera o segona mà. I sempre es podia acudir a la subhasta dels béns d'un pagès o d'un veí amb propietats agràries per a fornir-se d'un instrument de treball, ni que fos per aprofitar-ne alguna de les peces, o completar o renovar l'utilitat propi.

Quadre 16. Altres eines agrícoles

EINA	CARACTERÍSTIQUES / ESTAT	PREU (EN SOUS I DINERS)
Aixades	sotil, molt sotil, xica	0/10, 1, 1/1, 1/3, 1/4 (sense mànec), 1/6, 2 (amb mànec), 2/5, 2/7, 2/8, 3/8
–estreta	sotil, dolenta, usada	4 (i un llegó vell), 4 (amb cordes per a fer llenya), 4/2 (i un llegó) 6 (noves)
–ampla	dolenta e sotil, sense mànec	1/2, 6/8, 7/6
–una ampla i altra estreta i uns ganxos		3
–amb mànec de cavar		0/8, 3
–palmissera		5
Llegons	xic, sotil, vell, vell, gran, per a regar	0/7 (llegonet), 1/2, 1/3, 1/3, 1/3, 1/6, 1/10, 2, 2, 2/1, 2/2, 3, 2/3, 2/7, 3, 6/9
–sense mànec	sotil	1/9, 1/9
–de cavar	molt sotil, molt dolents, grans	10/3
–de cavar forment	molt sotil / quasi nou	0/7, 0/11
–d'entrecavar		0/10
–d'entrecavar forment	sotil	1/10 (2 llegonets xics)
–d'entrecavar arròs	sotil	1/7 (2 llegonets)

EINA	CARACTERÍSTIQUES / ESTAT	PREU (EN SOUS I DINERS)
–i uns ganxos de ferro, trencat lo ferro mitger		2/6
Llegonet de birbar		1/9 (dos)
Llegona	sotil	2/5, 2/6, 3, 3 (amb una aixada, sotils, i una taleca), 3/1, 3/6, 4/4, 4/6, 7, 7/1 (quasi nova), 9, 11 (cinc llegones noves, total 55 sous)
Entauladora	de pi, molt sotil, sotil, molt vella	0/9, 1/6, 1/7, 3/6, 4/4 (quasi nova)
Trill	nou	4/7, 5
Destrals	gran, sotil, trencada, sense mànecs	0/8, 0/10, 0/10, 1/2 (amb dos canelobres), 1/8 (i un cresol, sotils), 1/9, 2 (i una llegona), 2/1, 2/2, 2,5 (de ferro, ab son mànec), 3/2 (gran, mig usada), 3/7 (amb mànec), 4 (amb mànec), 4/7 (ab son mànec), 6
–destraletes	ab los mànecs trencats, xica	0/8, 0/8, 1/6, 1/8. 2/5, 3 (dues)
–de carnisser	sotil	2/4 (i una aixada i una llegona, tot vell e sotil)
–de ferro, grans, amb mànec de fusta, de tallar la carn		10 (tres)
Atxa de 2 mans		8/2
Atxa d'una mà	xica	5
Atxeta	sotil	0/8
Corbelles	vella, sotils, velles, molt sotils	0/4, 0/4 (tres corbelles), 0/5, 0/6 (tres corbelles velles i un ciut), 0/6 (dues), 0/8, 0/10, 0/10 (tres), 0/10 (dues), 1/3 (Set corbelles, tres falces i un broquer), 1/8 (dues, l'una llarga i l'altra curta), 2/2 (i molta ferramenta de poca valor).
–i dos coltells	vells	1/6
Falç		0/2
Dalls	d'esbardissar	1/6, 3/2
Ganxos de ferro (de traure i girar fem)	molt sotils, vells	0/8, 1/4, 1/6 (i un dall d'esbardissar), 1/10 (i un llegó), 1/11 (i una aixadeta), 2/1, 2/7, 4, 4/1, 4/4
–una magerra i un ganxo de ferro		1/6
Podadores	sotil	0/6 (ab sa esmoladora), 0/10, 1/6 (i dos terços d'almud), 2, 2/2, 3 (i una esmoladora). 3/11
Marrassà d'esporgar		1
Serruig		1/6 (i un escarpre d'empeltar), 2 (i una aixoleta xica)
Pales (de fusta), de ventar fem	trencada	0/6 (i un cabàs d'esparg i un tros de tovalletes, molt sotils), 0/9, 1 (una pala, tres forques i un rascle), 1/1, 2 (dues i dues forques de ventar), 3/6
Picola		1/1

EINA	CARACTERÍSTIQUES / ESTAT	PREU (EN SOUS I DINERS)
Forques		0/8 (tres forques i una pala) 1/1 (tres forques, una llança i una porta de fusta), 2/6 (quatre forques)
–forques de ventar		1/5 (cinc)
–dues forques, palla i unes samugues		1/6
Forcons de ferro, <i>de metre lenya en lo forn de calç</i>		4/6 (dos)
Xàvegues	sotil, noves	0/4, 5 (aixavegons), 6 (quatre d'espert)
Portadores (d'espert) de veremar	velles	0/7 (dos parells), 1/6 (dos parells), 2/1 (cinc portadores), 3/4, 4/10 (un parell, amb ses cobertes), 7/2 (un parell)
–cobertes d'espert de portadores		1 (dos parells nous i un parell vell)
Semalers		0/6 (dos parells)
Collitors		0/9
Perxes de cirerer i d'àlber		2
Garbell (arener)	sotil e dolent	0/6
Arer		1/7, 1/8
Sedàs		0/4, 0/6, 0/8, 0/8 (i un garbell, tot sotil), 0,9 (mig usat), 1/4
Colador de colar forment		1
Sàries	velles, xica, gran	0/4, 0/6, 0/7, 0/11 (dues)
Cabassos d'espert	xics	0/3 (vells), 0/6 (quinze)
Cabassos de palma		0/8
Cistelles de canya	grans	1/6
Carabasses		0/3, 0/9 (dues carabasses i dos boços)
–xica		0/2
–gran		0/4
Selles	vella/trencada	5
–geneta		21
–francesa de rossi, amb retranques		32/2
Frens		1/6 (dos), 2/1, 3 (dos), 4/6 (vell)
–fre mular, sense capçanes	vell	3/8, 5/8
–un fre, un escrigol i una picola	tot vell	0/8
–de la <i>gineta</i>		1/2
Mos de mula i unes regnes de mules		9
Brides	molt sotil	

EINA	CARACTERÍSTIQUES / ESTAT	PREU (EN SOUS I DINERS)
–una brida, unes retranques i un escrigol	cuir, de camí, velles	2/7
–una brida i dos capçanes de cuir, mular		6/2
Albardes		
Alforges		2/7 (dues)
Ferradures		0/1 (dues), 3 (dotzena), 5 (dotzena)
Estreps <i>ginets</i>		0/6 (parell, rovellats), 2 (parell)
Esperons/esperonets		0/4, 0/10 (i un tros de pitral vell)
Una cadena de fer anar les bèsties a ferrar		4
Tres <i>sancerros</i> i unes <i>carranques</i> de ferro		4/6
Una barcella de mesura de forment,		1/5, 4/1

Els qui no disposaven d'animals per llaurar la terra o no podien entrar en la vinya amb l'arada, la cavaven amb aixades i llegons, dues eines que no podien faltar a cap casa pagesa. Tots dos instruments consistien en una part de metall (ferro) i una de fusta (el mànec), encara que en el cas dels llegons podia ser tot de metall. Hi havia una gran diversitat de tipus i de preus, com mostra el quadre 16: aixades amples i estretes, llegons de cavar i d'entrecavar (forment, arròs), per a regar i, encara, llegones i llegonets (de birbar, és a dir, d'arrencar les males herbes). Les descripcions deixen constància del mal estat d'aquestes eines venudes en les almonedes: llevat d'un llegó *quasi nou*, la resta, tant d'aixades com de llegons, són *sotils*, fins i tot *molt sotils*, *dolents*, *molt dolents*, *usats*, *vells*, sense mànec... I això repercutia en el preu, que oscil·lava enormement, d'uns pocs diners (7 el llegó més barat, 10 l'aixada) a més de set sous, l'aixada, i més de deu, la llegona. Concretament, una aixada ampla podia costar entre 1 sou 2 diners, si era *dolenta e sotil*, i 7 sous 6 diners, si estava en millor estat, mentre que un llegó oscil·lava entre 7 diners i 6 sous 9 diners i una llegona entre 2 sous 5 diners i 7 (quasi nova), 9 i 11 (nova) sous. Aquest ampli ventall de preus permetia l'accés a aquestes dues eines agrícoles bàsiques a tota mena de compradors.

Venien a continuació tota una sèrie d'instruments necessaris per a la preparació dels camps, tant dels sembrats com de les vinyes. Entauladores, una mena de post o tauló ample, llis o amb tallants o claus, arrossegades per un animal, utilitzades per a aplanar i rompre els terrossos, i que podien costar entre 9 diners i 4 sous 4 diners (quasi nova). Trills, també una post de fusta, quadrangular i armada de ferros tallants, claus o trossos de terra, arrossegada per una o dues bèsties per damunt la batuda, per tal de tallar i capolar la

terra, venuts per un preu alt, d'entorn els 5 sous. Tota mena de destrals i atxes (destrales i atxetes), de dues mans o d'una, de ferro i el mànec de fusta, utilitzades per a moltes funcions, inclosa la de tallar la carn, i amb preus també molt diversos, dels 8 diners als 8 sous. Corbelles, falces i dalls, utilitzades per a segar els blats i l'herba, per a desbarbar l'arròs i per a llevar la bardissa (esbardissar: netejar de bardisses o esbarzers), eines pròpies dels segadors i tan barates que podien costar un o dos diners. Curiosament, diu Guy Bois a propòsit de Normandia, la falç està absent quasi sempre en aquesta mena d'inventaris, encara que se la utilitzava per a quasi tot, tant per a segar el forment com l'herba, cosa que l'historiador francès atribueix al seu escàs valor monetari. Els documents valencians confirmen aquest valor irrisori, 2 diners en l'únic cas acreditat, tot i que no deixen d'incloure aquesta eina en inventaris i almonedes. Ganxos de ferro per a traure i regirar el fem, que es podien adquirir des de 8 diners a 4 sous 4 diners. Podadores, venudes sovint amb una esmoladora, per entre 6 diners i vora 4 sous. Un marrassà d'esporgar, que era un tallant que s'utilitzava sovint per fer llenya, venut per un sou. Serruigs, escarpres i aixoletes, eines d'empeltar, una tasca delicada i que exigia una gran especialització. Pales, forques i forcons, de fusta les primeres i de ferro els últims, emprats per a ventar els blats en el sequer i també els fems. Una picola, una eina semblant al martell, amb el ferro acabat en tall horitzontal per un extrem i en tall vertical per l'altre. Portadores d'esparg per a transportar la verema, el preu de les quals podia oscil·lar entre els 7 diners dos parells als 7 sous 2 diners un sol parell. Semalers, un recipient similar a la portadora i també molt barat (6 diners dos parells). Collitors, també de forma tronco-cònica com les portadores, però utilitzats sobretot per a collir olives o figues. Perxes, un terme massa genèric per a deduir-ne el significat, que en les nostres descripcions se'ns diu que eren de fusta de cirerer o d'àlber i que podrien utilitzar-se per a protegir els empelts. Finalment, tota una sèrie de recipients per a triar i garbellar els cereals (garbells, arers, sedassos), colar el forment (colador) i transportar la collita i la palla (sàrries, aixavegons o xàvegues, que eren una mena de sàrries; cabassos d'esparg, de palma i de canya; cistelles de canya), venuts tots per preus molt baixos, entre 4 diners i prop d'un sou. I, encara, carabasses grans (4 diners) i xiques (2 diners), una mena de recipients per a líquids i en particular l'aigua de beure durant la jornada de treball.

Capítol a part mereixen per la seva especificitat i també pel seu preu més elevat l'arnès i els arreus dels animals, des de les selles –sens dubte, la peça més cara, que podia pujar a 21 i 32 sous en la nostra mostra, però que també es podia obtenir, vella i trencada, per 5 sous– als frens i les regnes (incloent-hi la part que entrava en la boca, el *mos* –9 sous–, i la brida), passant pels estreps, els esperons i, encara, les ferradures de la bèstia, que es podien comprar i reutilitzar a molt bon preu (dues ferradures per un diner i una dotzena per tres o per cinc). Hi havia també les albardes i alforges, per a trans-

portar les càrregues; la cadena per a portar els animals a ferrar i les esquelles (sancerros i carranques). En algunes cases podia haver-hi també recipients per a mesurar la collita, com ara els almuds i les barcelles (*de mesura de forment*) citats a les almonedes estudiades.

Els registres notariais també ens aporten informació sobre altres aspectes d'aquest mercat d'ocasió, com ara el lloc on se celebrava i el que cobraven els diferents actors. A Xàtiva tenia lloc a la plaça de les corts i a Alzira a la plaça major. El 1455, per exemple, es van vendre judicialment alguns béns d'una vídua anomenada Castellana per tal de pagar l'impost de la peita que encara devia. Una vegada feta l'almoneda, dels diners obtinguts es van pagar 8 diners a Domingo Bernat *per posar la roba a la plaça* on seria subhastada (*roba té ací un sentit genèric, de béns*), 6 diners al corredor, Pere Pastor, i un sou a l'escrivà que havia redactat l'acta⁹⁹. En una altra almoneda, datada el 1454, es van pagar 13 diners al corredor, Arnau Cucó, i 7 sous 6 diners a l'escrivà¹⁰⁰. En canvi, a Xàtiva, un corredor cobrà 12 sous per la seva feina, bé és veritat que hi va estar quatre o cinc dies subhastant els béns del difunt. A la ciutat de València, les almonedes tenien lloc habitualment a la plaça del mercat, fins i tot quan es tractava dels béns de llauradors de pobles de l'horta, encara que també podien celebrar-se en altres llocs, especialitzats segons el tipus d'objecte, com ha estudiat Juan Vicente García Marsilla¹⁰¹.

No hi ha ja espai, ni és tampoc aquest el lloc, per a fer una anàlisi diferenciada socialment dels posseïdors d'utilatge agrícola ni dels compradors de peces o d'instruments sencers en les subhastes. N'hi ha prou ací amb citar dos casos. Per un costat, el noble Jaume Garcia d'Aguilar, senyor d'Alaquàs, que tenia tres animals (dos rossins i un mul, *matxo*), una arada de parell i tres de forcat, set llegons de diferents formes, cinc aixades, una destral, tres portadores i un carro, l'únic cas en què he trobat documentat aquest vehicle de transport¹⁰². Per l'altre, el llaurador de Xàtiva Bartomeu Miquel, que posseïa, en una casa prop l'estable, tres arades –una d'elles de dos timons–, amb les corresponents relles, usades i sotils; quatre collars de llaurar, usats; tres jous; dos llegons grans, sotils; dos llegons arrossers, usats; dos ganxos de ferro per a girar fem; dos posts d'entaular la terra, dos rastells de ferro, una destral i un fre¹⁰³. Llevat del carro, l'utilatge agrícola d'aquest llau-

⁹⁹ AMA, Llibre d'Actes dels Jurats i Consell dels anys 1455-1456, 03/46.

¹⁰⁰ AMA, Llibre d'Actes dels Jurats i Consell dels anys 1455-1456, 03/46.

¹⁰¹ García Marsilla 2013; García Marsilla, Navarro, Vela 2015.

¹⁰² Juan 1982.

¹⁰³ APNP, Protocol del notari Bernat Lloret, 21.173. Inventari fet el 1448.

rador ric de Xàtiva no tenia res a envejar al del senyor d'Alaquàs. Això no obstant, convé insistir que el mercat de segona mà no estava determinat socialment. Hi trobem cavallers, pagesos i fins i tot moros, per bé que no sempre comprant les mateixes coses. En el cas de les eines agrícoles, són els pagesos els qui compren i els senyors els qui venen els seus instruments vells, usats, deteriorats, tot i que també els nobles poden aprofitar l'almoneda per proveir-se d'alguna eina. D'altra banda, quan més baix fos el preu, major la possibilitat que hi participessin camperols pobres i moros de les comunitats musulmanes properes. I el factor que més influïa en el preu era justament l'estat de conservació de les eines, el seu grau de desgast, i, en el cas dels animals, l'edat, la salut i les seves condicions físiques.

Altres conclusions són ja de caràcter més general. Tenen a veure amb el caràcter perifèric o marginal d'aquest mercat, aspecte sobre el qual han insistit alguns dels historiadors que l'han treballat. Com ara, James Davis, per a qui el mercat de segona mà o d'ocasió a l'Anglaterra medieval era un comerç al marge del procés d'intercanvi principal (*mainstream exchange process*), que proporcionava punts de venda per a béns barats i usats, però que operava més enllà de les normes formals i els procediments de qualitat que garantien i donaven confiança als consumidors de mercaderies noves¹⁰⁴. Però això, en la meua opinió, no és prou per a considerar el mercat de segona mà com a perifèric als mercats regulars. Al contrari, les recerques dutes a terme en diversos sectors del mercat d'ocasió, com el dels animals de treball i el de les eines agrícoles, mostra que no sols subvenia les necessitats de molta gent, sinó que també els seus actors es trobaven dalt i baix de l'escala social.

Tant els animals de tir i de transport com l'utilitat agrícola eren dos sectors molt particulars, determinats per l'edat i l'esgotament de les bèsties i pel desgast i el deteriorament dels objectes. Els animals tenien una vida útil que els propietaris tractaven d'allargar el màxim possible, i d'ací la freqüència amb què els documents els qualifiquen de *vells*, *sotils*, *de poca vàlua*, fins i tot de *coixos* i *mancos*. Passats uns anys, els bous i les vaques podien mantenir encara el seu valor, perquè es podien vendre com a carn. Però dels cavalls, muls i ases només se'n podia aprofitar finalment la pell, per això se'ls aprofitava al màxim, tot i que, si el propietari podia, encara el venia a un tercer, per defectuós que estigués ja l'animal, i això animava un mercat d'ocasió també en aquest cas, en el qual els senyors i els llauradors benestants transferien les seves bèsties d'arada, ja exhaustes, a camperols més modestes. En ella mateixa, la possessió d'animals no era un marcador social important en el món rural –o, almenys, no del tot–. Tot-hom, a excepció dels més pobres, podia disposar –i de fet disposava– d'animals de treball, gràcies precisament al funcionament d'aquests mercats de segona

¹⁰⁴ Davis 2010.

mà. Una altra cosa era l'edat i el vigor d'aquests animals, que sí que variaven enormement segons la condició social i els recursos econòmics del propietari.

Quant a l'instrumental, les arades i les altres eines agrícoles es deterioraven amb l'ús i el seu valor es deprecia en relació amb les de nova fabricació. Però les velles podien, com en el cas dels animals, tenir també una segona vida, en mans de camperols amb menys recursos, gràcies al seu preu més baix. I també podien ser reutilitzades com a material per a fabricar nous estris. En el cas de l'utilitat agrícola, la depreciació anava unida a la usura física i l'obsolescència tècnica, cosa que no passava tant en el cas dels llibres o dels vestits. També hi intervenia la pèrdua d'eficiència: l'objecte d'ocasió serà venut i adquirit si el seu preu és inferior als serveis que encara pot prestar al comprador; en canvi, serà guardat o reaprofitat com a material per a fabricar noves peces si els serveis són inferiors al preu que es demana per ell. En altres paraules, l'animal o l'eina seran venuts si representen encara un valor suficient i seran conservats o reciclats —en el cas de les eines— si estan massa depreciats¹⁰⁵. El mercat d'ocasió permet així a cada agent econòmic elegir l'obsolescència que li convé, tot aportant la seva contribució a la reducció de la durada de vida del producte. Animals i eines podien tenir —i de fet tenien— una llarga vida al món rural baixmedieval, renovats i reutilitzats contínuament fins que ja no servien, fins que eren obsolescents, i aleshores els materials de fusta i de ferro eren reciclats per a fabricar nous productes, no necessàriament els mateixos, i les bèsties eren sacrificades i venudes als carnisers, que en vendrien al seu torn la carn dels bòvids i en revendrien als blanquers i altres artesans del cuir la pell dels èquids. Tot acabava reaprofitant-se fins al final.

4. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Almenar, Luis (2017), *Los inventarios post mortem de la Valencia medieval. Una fuente para el estudio del consumo doméstico y los niveles de vida*, “Anuario de Estudios Medievales” 47, pp. 533-566.
- Aparici Martí, Joaquim (2008-2010), *Bienes muebles de mudéjares castellonenses. Siglo XV*, “Sharq al-Andalus” 19, pp. 69-90.
- Aparici Martí, Joaquim (ed.) (2021), *Els llibres de Consells de la vila de Vila-real. I (1377-1394)*, València, PUV.
- Aparisi Romero, Frederic (2015), *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, València, Universitat de València (tesi doctoral).

¹⁰⁵ Consideracions pròpies a partir de la recensió de Dericke 1970 del llibre de Guillaume 1968.

- Bañó, Ricard (2013), *Un notal alcoià dels anys 1296-1303*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Barceló, Maria; Cassanyes, Albert (2017), *L'inventari dels béns de Gabriel Cerdà: aspectes de la vida quotidiana en una possessió de Santa Margalida (1491)*, "Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana" 73, pp. 243-263.
- Barceló, Maria; Coll, M. Carme (2015), *Inventari de l'alqueria de Jaume Masroig (1491)*, "Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana" 71, pp. 261-271.
- Bois, Guy (1976), *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*, París, FNSP.
- Davis, James (2010), *Marketing Second-hand Goods in Late Medieval England*, "Journal of Historical Research in Marketing" 2/3, pp. 270-286.
- Deceulaer, Harald (2008), *Second-hand Dealers in the Early Modern Low Countries: Institutions, Markets and Practices*, en Fontaine, Laurence (ed.), *Alternative Exchanges: Second-hand Circulations from the Sixteenth Century to the Present*, Nova York, Berghan Books, pp. 13-42.
- Dericke, Pierre-Henri (1970), *Ressena del llibre de Marc Guillaume, Les marchés d'occasion et la dépréciation du capital*, París, PUF, 1968, "Revue Économique" 21/2, pp. 324-326.
- Diéguez, M. Àngels; Ferragut, Concha (eds.) (2011), *Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi (1263-1265)*, València, PUV.
- Eiroa, Jorge (2006), *Los inventarios bajomedievales como fuente para el estudio del mobiliario doméstico: una aproximación a los límites del registro arqueológico*, en *Actas del II Simposio de Jóvenes Medievalistas*, Múrcia, Universidad de Murcia, pp. 23-36.
- Ferragud, Carmel (2003), *El naixement d'una vila rural valenciana: Cocentaina, 1245-1304*, València, PUV.
- Ferragud, Carmel (2006), *La salut i l'assistència mèdica dels camperols i dels seus animals al País Valencià durant la Baixa Edat Mitjana*, en Bolòs, Jordi; Jarne, Antonieta; Vicedo, Enric (eds.), *Condicions de vida al món rural. Cinquè congrés sobre Sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 131-150.
- Ferrand, Guilhem (2016), *Le greffier, les jurés tauxeurs et les experts. L'inventaire après décès et sa mise en œuvre à Dijon à la fin du Moyen Âge (1389-1588)*, en Feller, Laurent; Rodríguez, Ana (eds.), *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge. 2*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 255-272.
- Fögen, Thorsten (2016), *All Creatures Great and Small. On the roles and functions of animals in Columella's De re rustica*, "Hermes" 144, pp. 321-351.

- Furió, Antoni (1998), *Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la Baja Edad Media*, en García González, Francisco (ed.), *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX*, Murcia, Universidad de Murcia, pp. 25-43.
- Furió, Antoni (2004), *L'utilitatge i les tècniques*, en Giralt, Emili (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 335-360.
- Furió, Antoni (2018), *Alla ricerca del giusto prezzo. Stima del valore e determinazione dei prezzi della terra nella Spagna bassomedievale*, en Barbot, Michela; Cattini, Marco; Di Tullio, Matteo (eds.), *Stimare il valore dei beni. Una prospettiva europea (secoli XIV-XX)*, Udine, Forum Edizioni, pp. 41-66.
- Furió, Antoni; Garcia-Oliver, Ferran (eds.) (2007), *Llibre d'establiments i ordinacions de la ciutat de València, I (1296-1345)*, València, PUV.
- García Marsilla, Juan Vicente (2013), *Avec les vêtements des autres. Le marché du textile d'occasion dans la Valence médiévale*, en Feller, Laurent; Rodríguez López, Ana (eds.), *Objets sous contraintes. Circulation des richesses et valeur des choses*, Paris, Éditions de la Sorbonne, pp. 123-146.
- García Marsilla, Juan Vicente; Navarro Espinach, Germán; Vela, Carles (2015), *Pledges and Auctions: the Second-Hand Market in the Late Medieval Crown of Aragon*, en *Il commercio al minuto. Domanda e offerta tra economia formale e informale, secc. XIII-XVIII*, Florència, Firenze University Press, pp. 295-327.
- Goulder, Jill Rosamund (2018), *Modern development studies as a resource for understanding working animal use in later human prehistory: the example of 4th-3rd millennium BC Mesopotamia*, Londres, University College of London - Institute of Archaeology (tesi doctoral).
- Gregori, Rosa M.; García Marsilla, Juan V.; Pujades, Ramon J. (eds.) (2008), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 2 (1283-1287)*, València, PUV.
- Guillaume, Marc (1968), *Les marchés d'occasion et la dépréciation du capital*, Paris, PUF.
- Guinot, Enric; Diéguez, M. Àngels; Ferragud, Carmel (eds.) (2008), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 1 (1280-1282)*, València, PUV.
- Juan Redal, Enric (1982), *Dades per a l'estudi de la societat valenciana del segle XVI: els últims codicils testamentaris i l'inventari de béns d'en Jaume Garcia d'Aguilar, senyor d'Alaquàs*, "Quaderns d'Investigació d'Alaquàs" 2, pp. 9-50.
- Langdon, John (1982), *The Economics of Horses and Oxen in Medieval England*, "The Agricultural History Review" 30/1, pp. 31-40.

- Lewis, Sian (2017), *A Lifetime Together? Temporal Perspectives on Animal-Human Interactions*, en Fögen, Thorsten; Thomas, Edmund (eds.), *Interactions between Animals and Humans in Graeco-Roman Antiquity*, Berlín, De Gruyter, pp. 19-37.
- Malanima, Paolo (1990), *Il lusso dei contadini. Consumi e industrie nelle campagne toscane del Sei e Settecento*, Bolonya, Il Mulino.
- Marzal Rodríguez, Pascual (1998), *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, PUV.
- Mazzi, M. Serena; Raveggi, Sergio (1983), *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine del Quattrocento*, Florència, Olschki.
- Moreno Claverías, Belén (ed.) (2018), *Els inventaris post-mortem. Una font per a la història econòmica i social*, Girona, Documenta Universitaria.
- Mozas, Javier; Barquero, Carles; Algarra, Víctor M. (2019), *Patraix: de poble a barri*, València, Associació Veïnal Patraix.
- Oschinsky, Dorothea (1971), *Walter of Henley and other treatises on estate management and accounting*, Oxford, Clarendon Press.
- Pérez García, Pablo; Catalá Sanz, Jorge Antonio (2000), *Epígonos del encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541*, València, Biblioteca Valenciana.
- Piccinni, Gabriella (1982), *“Seminare, fruttare, raccogliere”. Mezzadri e salariati sulle terre di Monte Olivetto Maggiore (1374-1430)*, Milà, Feltrinelli.
- Pons Alós, Vicente (1987), *Testamentos valencianos en los siglos XIII-XVI: testamentos, familia y mentalidades en Valencia a finales de la Edad Media*, València, Universitat de València (tesi doctoral).
- Piqueras Juan, Jaime (2014), *La transmisión de los patrimonios y la libertad de testar en la sociedad medieval valenciana a través de la documentación notarial: 1381-1450*, “Edad Media. Revista de historia” 15, pp. 295-318.
- Santandreu i Soler, M. Dolors (2006), *La vila de Berga a l’Edat Mitjana. La família dels Berga*, Barcelona, Universitat de Barcelona (tesi doctoral).
- Silvestre, Aureli (ed.) (2008), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 3 (1287, 1288, 1298)*, València, PUV.
- Stabel, Peter; Stobart, Jon; Van Damme, Ilja (eds.) (2006), *Buyers and Sellers: retail circuits and practices in medieval and early modern Europe*, Turnhout, Brepols.
- Staples, Kate Kelsey (2015), *The Significance of the Second-hand Trade in Europe, 1200-1600*, “History Compass” 13/6, pp. 297-309.
- Starkey, Paul (2011), *Livestock for traction and transport: world trends, key issues and policy implications*, Animal Production and Health Working Paper, FAO.

- Taraçona, Pere Jeroni, *Institucions dels furs y privilegis del regne de València*, València, 1580.
- Torró, Josep (ed.) (2009), *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina (1294-1295)*, València, PUV.
- Valldecabres Rodrigo, Rafael (2007), *Cincuenta documentos inéditos para una historia de Quart en época medieval*, Quart, Ajuntament de Quart.
- Vercher, Salvador, *L'habitat i els interiors domèstics al món rural valencià de 1371 a 1500*, treball inèdit.
- Viciano, Pau (2006), *El mercat d'animals de treball en una vila valenciana del segle XV*, "Recerques: Història, economia i cultura" 52-53, pp. 141-159.
- Viciano, Pau (2012), *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*, València, PUV.
- Vinyoles Vidal, Teresa M. (2001), *La qualitat de vida en un mas del Vallès al segle XV. Estudi d'un inventari del mas Canals de Rubí (Can Rosés)*, en Ferrer, Maria Teresa; Mutgé, Josefina; Riu, Manuel (eds.), *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX- XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics (Barcelona, 1999)*, Barcelona, CSIC, pp. 479-520.
- Waran, Natalie (ed.) (2007), *The Welfare of Horses*, Dordrecht, Springer.

Fecha de recepción del artículo: mayo 2022

Fecha de aceptación y versión final: junio 2022